

Taner Timur

Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş

3. BASKI

İMGE kitabevi

Taner Timur

Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş

3. Baskı

İMGE kitabevi

Taner Timur, 1958 yılında AÜ SBF'den mezun oldu. Aynı fakültede asistan olmasının ardından, 1968 yılında doçentliğe, 1979 yılında profesörlüğe yükseldi. 12 Eylül askeri darbesinden sonra görevinden istifa ederek çalışmalarını Paris'te sürdürdü. Eylül 1992'de eski görevine döndü. 2002 yılına kadar bu görevini sürdürdü.

Timur'un Eserleri:

- *Türk Devrimi ve Sonrası* (Doğan Yayınevi, 1971, İmge Kitabevi Yayınları, 1993, 1994 1997, 2000)
- *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (AÜ SBF, 1979, Turhan Kitabevi, İmge Kitabevi Yayınları, 1994, 2000)
- *Osmanlı Kimliği* (Hil Yayınları, 1986, İmge Kitabevi Yayınları, 1998, 2000)
- *Osmanlı Çalışmaları-İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine* (Verso, 1989, İmge Kitabevi Yayınları, 1996, 1998)
- *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş* (İletişim Yayınları, 1991, 1994, İmge Kitabevi Yayınları, 2003)
- *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik* (Afa Yayınları, 1991, İmge Kitabevi Yayınları, 2002)
- *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi* (İmge Kitabevi Yayınları, 1996, 2000)
- *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Sürüden Ayrılanlar* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Türkler ve Ermeniler* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2001)

Taner Timur
Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş
ISBN 975-533-369-X
© İmge Kitabevi Yayınları, 2003
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: İletişim Yayınları, Ocak 1991
2. Baskı: İletişim Yayınları, Ocak 1994
3. Baskı: Mart 2003

Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Turan

Düzelti
Alaattin Topçu

Dizgi
Yalçın Ateş

Kapak
Nurafer Kars

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95/96 - 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32

İstanbul
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10

İçindekiler

Üçüncü Baskıya Önsöz 7
Önsöz 9
Demokrat Parti Kuruluyor: Olayların Gelişimi 11
DP'yi Doğuran Toplumsal Evrim 23
DP'nin Dünya Görüşü 37
Uluslararası İlişkilerimiz ve Demokrasi 51
CHP'de Evrim 67
ABD, Dünya ve Türkiye 85
Çok Partili Hayat ve Sol Muhalefet 99
İktidar Mücadelesinin Son Aşaması 117
Sosyal Politika, Sınıflar ve İktidar Değişimi 125
Sonuç: Bir Değerlendirme 149
Kaynakça 155

Üçüncü Baskıya Önsöz

1970'lerin başlarında kaleme aldığım bu kitabın ilk baskısını okuyucularıma sunarken, o günlerin boğucu havasına işaret etmiş, askeri rejim altında ülkedeki demokrasi özlemini yansıtmaya çalışmıştım. Gerçekten o yıllarda, 1960'ların aksine, Türk demokrasisi "*biçimsel demokrasi*", "*Filipin demokrasisi*" gibi sıfatlarla aşağılanmıyordu. Yetersiz de olsa, bazı temel hak ve özgürlükler özlenen derecede garanti altına alınmamış da bulunsa, parlamenter uygulama aydınlarımızın çoğuna tek çıkış yolu gibi görünüyordu. Oysa, kısa bir soluklanma döneminden sonra 12 Eylül geldi ve askeri müdahale mekanizmaları giderek daha kurumsal bir yapıya dönüştü. Ayrıca, ülkeye yapay bir biçimde egemen kılınan "*laik-İslamcı*" ikilemi, gerçek sorunlarımızın çözülmesine yönelik kavgayı arka plana attı ve halk çıkarlarına ters bir uygulamayı "*yazgı*" haline getirdi. Türkiye'nin krizden krize sürüklendiği bu ortamda, 1946'da çok partili rejime geçmiş olmak da, giderek yaygınlaşan bir söylem çerçevesinde "*karşı devrim*" olarak nitelenmeye

başlandı. Bugün bu kampanyaya katkıda bulunan, ara rejim mağduru birçok (eski) demokrat aydını görüp de şaşırmamak ve üzülmemek mümkün değildir.

Elbette ki, ülkede irtica tehlikesinin olmadığını iddia etmiyorum. "*Türk Demokrasi*"sinin de gerçek bir demokrasi olduğunu düşünmekten uzağım. Fakat ne yazık ki, toplumsal realitede siyasal almaşıklarımızı ak ve kara netliği içinde ayırt etmek, seçimimizi buna göre yapmak durumunda bulunmuyoruz.

Ben temsil mekanizmasını ve demokratik denetimi artıran tercihlerden yanayım ve iyi tanımlanmamış bir "*karşı devrim*"e karşı kavganın bugünkü kısıtlı hak ve özgürlükleri de yok edeceği kaygısını taşıyorum. Bu çalışmamı böyle bir polemik psikolojisi içinde kaleme almadığım için, bugün daha da yararlı olabileceğini düşünüyorum. Fakat, kuşkusuz takdir okuyucularındır.

Kitabımın ilk iki baskısı "*Cep Üniversitesi*" koleksiyonunda yayımlandığı için, metni daha kolay okunabilir kılmak amacıyla dipnotlarından birçoğuna yer verilmemişti. Bugün de orijinal metin elimde bulunmadığından, ne yazık ki bu eksikliği giderecek durumda değilim.

Bununla beraber, dipnot kullanmadan yapılan göndermelerin dayanağı, kitabın sonundaki kaynakçadan kolayca anlaşılacaktır. Bunlar, zamanın dergi ve gazeteleri, tutanak dergileri ya da ilgili eserlerdir.

Son olarak, bu vesileyle, bu kitabımın da diğer bütün çalışmalarım gibi İmge Kitabevi Yayınları arasında çıkmış olmasından duyduğum memnuniyeti belirtmek isterim.

İstanbul, Ocak 2003

Önsöz

Bu araştırmayı, *Türk Devrimi ve Sonrası* başlıklı kitabımın devamı olarak 1970'lerde kaleme almaya başlamıştım. 12 Mart rejiminin karanlık atmosferinde yaşıyorduk ve o dönemde kitaplar yazılmıyor, daha çok yakılıyordu. Kolektif bir çekingenliğin "Ara Rejim" olarak adlandırdığı bu yıllarda, çok partili hayata geçiş koşullarına eğilmek ve demokrasimizin "ilkel günahı"nı aramak ilginç bir çalışmaydı. Ne var ki, 12 Mart Rejimi'nin destabilizasyon ve "anarşi" yıllarını daha katı bir "Ara Rejim" izledi. Böylece, Türk kültürünün Cumhuriyet tarihimizdeki en büyük saldırıya uğradığı bu dönemde, sayısız araştırma gibi benim çalışmam da tamamlanamadı. Daha sonra yeniden gurbet dönemi başladı ve toplumsal rahatsızlıklarımızın nedenini tarihimizin derinliklerinde aramaya yöneldim. Zaten Paris'te geçirdiğim 1974-1977 yıllarında, tarihi evrimimizi evrensel ve özgül yönleriyle daha iyi görebilecek bir ortamda bulunduğumdan, çalışmalarımı Osmanlı tarihine kaydırmıştım.

Bugün ülke yönetiminde görev alan ya da almaya hazırlanan genç kuşaklar, Türkiye'nin çok partili hayata geçiş koşullarını pek iyi bilmiyorlar. Bu mütevazı araştırmanın, belgesel bir nitelik taşıdığı ölçüde, bu konuda yararlı olacağı kanısındayım. Bu kitabı yazdıktan sonra yayımlanan eser ve makalelerden incelediklerime ve önemli gördüklerime dipnotlarda dikkati çektim. Sonuç bölümünde ise, kırk beş yıllık çok partili hayat deneyimimizin niteliği hakkında genel gözlemlerde bulundum. "Türk Demokrasisi"nin anlaşılmasında, umut ettiğim gibi, küçük de olsa bir katkıda bulunabildiysem, kendimi amacıma ulaşmış sayıyorum.

Paris, Ocak 1991

Demokrat Parti Kuruluyor: Olayların Gelişimi

Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da kuruldu. Bununla beraber DP'nin ortaya çıkışını hazırlayan etkenler, daha savaş yıllarında kendilerini hissettirmeye başlamıştı.

DP, kuruluşu ve yapısı bakımından, genellikle daha önceki muhalefet hareketlerine bağlanır. Bu muhalefet hareketlerinin sonuncusu olan Serbest Fırka'nın bir devamı gibi görülür. Gerçekten bütün muhalefet yılları boyunca da Serbest Fırka gibi bir "muvazaa" (danışıklı dövüş) partisi olup olmadığı tartışılmıştır. Toplumsal yapımız açısından DP'yi ele alırken, ayrıca bu nokta üzerinde de duracağım. Burada, konuya girerken, uluslararası ilişkiler açısından daha önceki denemeyle bir benzerliğe dikkati çekmek istiyorum.

Serbest Fırka, uluslararası kapitalizmin bunalımının Türkiye'de etkisinin hissedilmeye başlandığı bir sırada kurulmuştu. Bu bunalım, toplumun bütün kesimlerinde büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış, iktisadi gelişme olanaklarını sarsmış ve devletçiliğin çeşitli uygulama biçimlerinin

ortamını hazırlamıştı. Bu durumda, kısmen de bu genel, fakat gizli muhalefeti açığa çıkarmak ve yumuşatmak amacıyla, siyasal rejimimizi çok partili düzen yönünde geliştirmek devrim yöneticilerine uygun görülmüştü. Bununla beraber, bilinen nedenlerle bu denemeye kısa bir süre sonra son verilmiş ve bu kez de rejimin otoriter niteliğini pekiştirici önlemlere başvurulmuştu. Bu dönemde Avrupa'da kurulan faşist rejimlerin antiparlamenter ve ırkçı ideolojilerinin de bu yönde etkisi olmuştu.

İkinci Dünya Savaşı'na giden bunalım ve uluslararası ilişkiler ortamı da, Türkiye'de benzer bir durum yaratmıştı. Bu durumun siyasal rejimimiz açısından etkilerini, CHP'nin 1939'da toplanan 5. Büyük Kurultayı'nda görüyoruz. Bu Kurultay'da da, 1939 Türkiyesinde olduğu gibi, devrin yöneticilerine bir muhalefet organı yaratmak uygun görülmüştü. Ancak, Serbest Fırka denemesinde, farklı olarak, bu kez bu organın parti içinde ve parti denetiminde tutulması kararlaştırılmıştı. *Müstakil Grup* bu düşüncenin eseridir. Kurultay tarafından seçilen, farklı siyasal felsefelere sahip yirmi bir milletvekilinden oluşan bu organ, Parti Grubu'nda görüşmelere ve oylamalara katılmayacak, fakat Meclis'te görüşmelere ve oylamalara katılacaktı. Bu durum Müstakil Grup'un denetleme olanaklarını sınırlamakla beraber, 1930'daki durumun aksine, uluslararası gelişim ve Türkiye'deki etkileri, bu kontrollü muhalefet fikrinin giderek başka bir biçimde gerçek bir muhalefete dönüşmesine yol açmıştır. Gerçekten, İkinci Dünya Savaşı başında, Türkiye'de özellikle totaliter rejimlerin iktisadi ve ideolojik etkileri ağır basarken, savaşın son yılları faşizmin ezildiği ve demokrasilerin zafere ulaştığı yıllar olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de uygulanan iktisadi politika, bizzat bu politikanın eseri olan savaş zenginleri zümresi dışında, toplumun bütün kesimlerini hoşnutsuz kılmıştı. Savaş sona ererken, yeni kurulan dünya

düzenine Türkiye'nin demokratik bir siyasal sistemle katılması çeşitli bakımlardan zorunlu görülüyordu. Bunlardan en önemlisi olan sosyoekonomik gelişmeleri şimdilik bir yana bırakarak, önce Milli Şef'in ve müstakbel muhalefet sözcülerinin tutumlarını ve çok partili hayata gidişle ilgili olayların gelişme seyrini saptamaya çalışalım.

Yeni Devlet Başkanı'nın daha gerçekçi seçimlere sempatisi, iktidarının ilk aylarından itibaren anlaşılmaya başlamıştı. Nitekim henüz Cumhurbaşkanlığı'nın dördüncü ayında, İsmet İnönü, Mart 1939'da üniversite gençliğine hitaben yaptığı bir konuşmada, "Diyebilirim ki gelecek intihaplardaki mebus namzetleri Halkevlerinin ve partinin dört senelik faaliyeti esnasında kendi kendilerini kolaylıkla göstermiş olacaklardır" diyordu. Siyasal katılmada kişisel yetenek ve girişime daha çok yer verileceğini vaat eden bu sözler ilgiyle karşılandı. 29 Mayıs 1939'da toplanan 5. Büyük Kurultay'da ise Müstakil Grup kuruldu. Daha önce de sözünü ettiğimiz Müstakil Grup, parti içi denetim görevini yüklenecekti.

Aslında Müstakil Grup herhangi bir varlık göstermiş değildir. O kadar ki, o dönemin siyasal hayatını yakından bilenler, belki de bir "muhalefet organı" olarak bu grubun sözünün edilmesini bile yadırgayacaklardır. Fakat öyle sanıyorum ki, Müstakil Grup'un önemi şuradadır: Avrupa'da "tek parti, tek şef" sistemlerinin pek canlı olduğu ve bunun Türk siyasal sistemine çok uygun düştüğü bir sırada, Türkiye'de yine de örgütlü bir muhalefet fikri terk edilmemiştir. Nitekim Saracoğlu Hükümeti sırasında, Celal Bayar'a grup başkan vekilliği teklif edilince, Bayar "Müstakil Grup başkanlığını kabul ederim" şeklinde yanıt vermiştir. Demek ki, bütün siyaset adamlarının CHP'li olduğu bir dönemde, müstakbel DP kurucusu, bu göstermelik muhalefet grubunun başkanlığını, Parti grubu başkan vekilliğine tercih etmiştir. Savaş yıllarında, elbette ki Türkiye'de daha

ileri demokratik gelişmeler söz konusu olamazdı. Batılı demokrasilerde bile siyasal liderliğin otoriter bir nitelik kazandığı bu dönemde, Türkiye'de de şeflik sistemi koyu bir şekilde uygulandı ve ancak faşizmin yenilgisi belli olmaya başlayınca dönüşüm yeniden kendisini hissettirmeye başladı.

Mayıs 1944'te, bütçe görüşmelerinde, çekingen de olsa bazı muhalif sesler duyulabildi. Bunlardan biri de, bizzat Celal Bayar'ındı.[1] 1 Kasım 1944 söylevinde ise İsmet İnönü, "İdaremiz bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususî şartlarına göre tekamül ettirmektedir" diyor ve "Türkiye'de halk idaresi kesiksiz bir tekamül yolunda yürüyerek durmadan yükselecektir" diye ekliyordu. Fakat asıl gelişmeler 1945 yılında oldu.

Ocak 1945'te, Türkiye'de muhalefetin canlanması ve örgütlenmesinde çok büyük bir rol oynayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Meclis'e geldi. Bu Kanun'un Meclis'te görüşülmesi Mayıs 1945'te olmuştur. Bilindiği gibi, Nisan 1945'te de San Fransisco'da Birleşmiş Milletler'i kuracak ülkeler bir araya gelmiş ve Türkiye bu toplantıya dışişleri bakanının başkanlığında büyük bir heyetle katılmıştı. Bu durum ise, Türkiye'deki muhalif seslere cesaret veriyordu.

Gerek Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gerekse 1945 bütçe görüşmeleri, ileride önemli bir rol oynayacak yeni bir muhalefet liderini sahneye çıkardı. Gerçekten 1945 Mayısında, Aydın milletvekili Adnan Menderes, BMM'deki konuşmalarıyla siyasi çevrelerin dikkatlerini üzerine çekmeyi başardı. Bütçe görüşmeleri sırasında A. Menderes, "Dünyada yeni açılmakta olan safhanın icaplarına ve gerçeklerine uyarak yepyeni bir zihniyetle hareket olunması-

1 Bayar özellikle enflasyondan zarar gören memurlarla, "müntehiplerim" diye söz ettiği İzmirli tüccar ve çiftçilerin şikâyetlerini dile getirdi. Bkz. *TBMMZC, Devre: 7, T.I.* c. 10, s. 150.

nı..." öneriyordu. Fakat asıl çıkışı ÇTK görüşmeleri sırasında yaptı.

Türkiye'de en radikal toprak reformu denemesi olan ÇTK, özellikle 17. maddesi nedeniyle, bütün toprak ağalarını ürkütmüş ve kızdırmıştı. Bu kızgınlık dalgası, Kanun'un görüşülmesi sırasında, tek parti döneminde pek benzeri olmayan bir "muhalefet korosu" şeklinde ortaya çıktı. Ancak çeşitli muhalif seslerden sadece Menderes'inki, Toprak Reformu'na muhalefeti "milli egemenlik", "Meclis'in üstünlüğü" ve "demokratik rejim" gibi ilkelerle birleştirmek inceliğini gösterdi.

Menderes, Türk tarımının sorunlarını bilen bir büyük çiftçi olarak bu kanunla ilgili komisyona seçilmiştir. Ancak ünlü 17. maddenin Komisyon'da iki kez görüşülerek son şeklini almasına rağmen, Hükümet baskısıyla ve İç Tüzük hükümlerine aykırı olarak üçüncü kez görüşülmesi ve değiştirilmesi Komisyon'dan istifasına ve durumu Meclis kürsüsünden açıklamasına yol açtı. Menderes, "... harbin bittiği, gerek millî gerekse milletlerarası yaşayışın demokratik esaslara ve millî hakimiyet prensiplerine göre yeni baştan tanzimine dünyaca savaşılmakta olduğu bugünlerde hadiselerin önünde gitmek lüzumuna kani" idi. Bunun için de, Meclis İç Tüzüğü'nden başlayarak bütün yasaları layıkıyla uygulamak gerekiyordu.

Hükümet Komisyon'a baskıyla yetinmemiş, ayrıca 17. maddeyle ilgili üç yüz on altı imzalı bir önergeyi Meclis'e sunmuştu. Menderes, hükümet üyeleri de dahil Meclis çoğunluğunun imzalarını taşıyan bu önergeyi de, Meclis'e bir baskı olarak gördü ve şunları söyledi: "Bu takrir hadisesini ben devletimizin esas kuruluşuna temel olan prensiplere ve Anayasa'nın esprisine uygun görmemekteyim. Anayasamızın tamamen demokratik fikir ve kanaatlerin mahsulü olduğundan şüphe yoktur. Demokrasinin var olabilmesi ise her şeyden önce milli hâkimiyetin Millet Meclisi'nde

tam olarak tecellisine ve bunun için de müzakerelere en geniş yer ve imkân verilmesine bağlıdır."

Her şeye rağmen muhalefette de dikkatli ve ölçülü davranmak gerekiyordu. Nitekim iktidar sözcüleri, Menderes'in bugün pek masum görünen yukarıdaki sözlerini çok sert ve sinirli bir şekilde yanıtlandırdılar. Bunun üzerine, Menderes de gerilemek zorunda kaldı. "Arkadaşlarımızdan pek çokları benim konuştuklarımdan, aleyhte farz olunan sözlerimden çok daha ileri sözler söylediler... Muhterem arkadaşlar, bu takrir hakkında ne söyledim ki muaheze ediliyorum?" Daha sonra da, reformun özüne karşı olmadığını göstermek için topraksız köylülerin dramını çok duygulu bir ifadeyle dile getirdi ve kendisini alkışlattı.[2] Oysa Başbakan Şükrü Saracoğlu'na göre, "... Bilhassa Adnan Menderes son bir gayretle ameleye toprak vermemek ve verdirmemek için elden (gelen) gayreti sarfet(mişti)."

Öyle sanıyorum ki, yukarıdaki aktarmalar, hem 1945'te muhalefetin ne kadar çekingen bir şekilde oluşmaya başladığını hem de "demokrasi" özlemlerinin nasıl sınıf çıkarlarıyla bağdaştırıldığını göstermeye yarayacaktır. Gerçekten bu safhada büyük toprak sahipleri, aynı zamanda "milli hâkimiyet"in ve "demokrasi"nin de ateşli savunucularıdırlar. İnandırıcı olmak için de gerekirse "toprak içinde ömrünü heba ettiği halde, öldüğü vakit toprak altına kefensiz giren Türk çocuklarının" sözcülüğünü de yapmak-

2 Menderes, şunları söylemiştir: "... Halk dileklerinin birer makes olan Kurultayların ilki olan 1927 Kurultayını burada yaptığımız zaman milletin millî bir feryat halinde bir sesi ile karşılaştık. Bu ses topraksızlık sesi idi. Bu ses bir kısım vatandaşların bazı yerlerde toprak sahiplerinin tahakkümü altında mustarip olduğunun sesi idi. (Bravo sesleri, alkışlar)

Arkadaşlar; miktarı az da olsa, fakat inkâr edemezsiniz ki, bu memlekette ana rahminden toprağa kundaksız düşen ve gece gündüz ölünceye kadar, toprakta, toprak içinde ömrünü heba ettiği halde öldüğü vakit toprak altına kefensiz giren Türk çocukları vardır. Az da olsa vardır ve bunlar emeklerinin karşılığını tam olarak alamamaktadırlar."

tadırlar. Sorunun bu yönünü ileride ele almak üzere, biz yine olayların gelişimine dönelim.

Meclis'teki kıpırdanmalar hemen aynı günlerde basında da kendini hissettiriyordu. Siyasi iktidar bu konuda da dikkatli bir hoşgörü içindeydi. Ağustos 1944'te kapatılmış olan *Vatan* gazetesinin tekrar çıkarılması için sahibi 1945 Martında Hükümete başvurunca, Başbakan, "tek gün kaybetmeden derhal çıkarmaları için (kendisini) adeta zorladı." 19 Mayıs 1945'te, yani Meclis'te ÇTK'nun fırtınalar kopardığı bir sırada ise, İnönü millete seslenişinde çok vaadkâr sözler söylemişti: "Memleketimizin siyasi idaresi Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir." 1945 yaz aylarında basında farklı görüşler de olmakla beraber, *Vatan-Tan* muhalefet cephesi kuruldu.

DP'yi oluşturan muhalefet, ana hatlarıyla vermeye çalıştığım bu ortam içinde gelişti. Ancak ilk akla gelen şey, yeni bir parti kurmaktan çok, "Halk Partisi içinde denetlemeyi kuvvetlendirmek, Anayasanın yalnız şekil olarak değil, ruh ve mâna olarak da uygulanmasını sağlamak" olmuştur. Celal Bayar, bu düşünceyle Müstakil Grup başkanlığını istedi. *Dörtlü Takrir* de bu düşünceyle verildi.

DP'nin kuruluşu Dörtlü Takrir'e bağlanır. Dörtlü Takrir, dört CHP milletvekili tarafından Haziran 1945 başlarında Parti Grubu'na verilen bir önergenin adıdır. Bu önergelerinde dört milletvekili, iktidarın artan hoşgörüsünden ve uluslararası ortamdaki gelişmelerden cesaret alarak "Milli hâkimiyetin tek tecelli yeri olan BMM'nde, hakiki bir murakebenin sağlanmasını, demokratik müesseselerin serbestçe doğup yaşamasına engel olan ve Anayasa'nın halkçı ruhunu kısıtlayan bazı kanunlarda değişiklik yapıl-

masını ve parti tüzüğünde de yine bu maksatların icap ettirdiği tadillerin hemen icrasını" teklif ediyorlardı.

Dörtlü Takrir 11 Haziran 1945 tarihinde CHP Genel İdare Kurulu'nda görüşüldü. Bu toplantıda İnönü'nün, "Türkiye için çok partili sisteme geçmek zamanı gelmiştir ve ikinci partinin Celal Bayar ile arkadaşları tarafından kurulması iyi olacaktır" şeklindeki tarihi kararını verdiği ileri sürülmüştür. "Dörtlü Takrir verildiği zaman Bayar ve arkadaşları bir muhalefet partisinin kurulmasını Cumhurbaşkanı'nın istediğini ve bunun için kendilerine güvendiğini bilmekteydiler."

Dörtlü Takrir'in görüşülüp reddedildiği[3] günlerde ülkede bir de ara seçim vardı. 17 Haziranda altı milletvekilliği için yapılan seçimde, CHP'nin resmi aday göstermemesi de teşvik edici bir etken olmuştur. Temmuz başında ise varlıklı bir işadamı, Nuri Demirağ, Milli Kalkınma Partisi adıyla yeni bir parti kurmak için vilayete başvurmuştu; 5 Eylülde de Başbakan Saracoğlu, bir demeçle Milli Kalkınma Partisi'nin kurulmasına izin verildiğini ve tek dereceli seçim, üniversite özerkliği, antidemokratik yasalar gibi konulardaki taleplere hükümetin ilke olarak karşı çıkmayabileceğini bildirmiştir.

Dörtlü Takrir sahiplerinin siyasi gelişimleri de şöyle olmuştur. Bunlardan Menderes ve Fuad Köprülü, önergenin reddinden sonra *Vatan* gazetesinde muhalif yazılar yazmaya başladılar. Bu yazılarda, esas olarak Dörtlü Takrir'deki ana fikirler işleniyordu. Bu açık muhalefet üzerine, Parti Divanı toplanıp 21 Eylülde oybirliğiyle bu iki milletvekilinin partiden ihracına karar verdi. Bunun üzerine Refik Koraltan, basına bir demeç vererek arkadaşlarının par-

3 Dörtlü Takrir'in reddinin gerekçesi 12 Haziranda grup başkanlığının bir bildirisinde şöyle açıklanmıştır: "Müracaat usul bakımından hatalıdır. Kanun değişikliği için Meclis'e, tüzük değişikliği için de Kurultay'a teklifler getirmek gerekir." Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990.

tiden çıkarılmasının tüzüğe aykırı olduğunu ileri sürdü ve o da partiden çıkarıldı. Nihayet, kısa bir süre sonra Bayar'da Parti'den istifa etmiş ve böylece dört milletvekili yeni bir parti kurabilecek duruma gelmişlerdir. Esasen Bayar, Aralık ayında istifa etmeden, 1 Kasım 1945 Meclis'i açış konuşmasında, Cumhurbaşkanı İnönü son işareti de vermişti. Çok partili hayata geçiş açısından bir hayli aydınlatıcı olan bu konuşma üzerinde biraz durmak gerekir. İnönü, bu konuşmasında, önce siyasal rejimimizin tarihçesine eğilmiş ve devrimci kanunların "açık ve uzun tartışma" ile kabul ettirilemeyeceğini anımsatmış ve daha sonra da şunları eklemiştir:

"Demokratik karakter bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük prensip olarak hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir."

"Bizim tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketlerin ihtiyaçları sevkiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partilerin de kurulması mümkün olacaktır."

Daha sonra da İnönü, sözü seçimlere getirerek şunları eklemiştir.

"Tek dereceli olmasını dilediğimiz 1947 seçiminde milletin çoklukla vereceği oylar gelecek iktidarı tayin edecektir. O zamana kadar bir karşı partinin kendiliğinden kurulabilip kurulamayacağını ve kurulursa, bunun Meclis içinde mi dışında mı ilk şeklini göstereceğini bilemeyiz. Şunu biliriz ki bu siyasi kurul içinde prensipte ve yürütmede arkadaşlarına taraftar olamayanların hizip şeklinde çalışmalarından fazla, bunların, kanaatleri ve programları

ile açıktan durum almaları, siyasî hayatımızın gelişmesi için daha doğru yol, milletin menfaati ve siyasi olgunluğu için daha yapıcı bir tutumdur."

Görüldüğü gibi bu sözleriyle İnönü, açıkça, Bayar ve arkadaşlarını bir muhalefet partisi halinde örgütlenmeye davet etmektedir. Nitekim bu konuşmadan tam bir ay sonra Bayar, basına yeni bir parti kuracaklarını açıklıyor ve yoğun bir çalışmayla parti tüzük ve programı hazırlanarak 7 Ocak 1946'da DP, Dörtlü Takrir'in sahipleri tarafından resmen kuruluyordu. Hukuki formalitenin tamamlanmasından önce, Bayar parti programını bizzat İnönü'ye götürmüş, İnönü'nün soruları üzerine laiklik, eğitim ve dış politika konularında güvence vermiş ve gerekli onayı almıştır. Hatta bu arada, İnönü'ye de, DP rozetini göstererek "Paşam bunu yakanızda görmek bize, şeref verecektir" diye takılmıştı.

Bütün bunlar göstermektedir ki DP, Milli Şef'in hoşgörüsü, izni ve desteğiyle adım adım kurulmuştur. Bunun için de 1944 ve 1945'lerden itibaren özel olarak Celal Bayar uygun görülmüş ve çeşitli şekillerde teşvik edilmiştir. Bu teşvik biçimleri, bazen haber yollama gibi kapalı, bazen de *Ulus*'a bu konuda başyazı yazdırma gibi açık şekillerde olmuştur. Bu yüzdendir ki, gelişimi dikkatle izleyen kamuoyunda bu konuda kuşkular doğmuş ve DP'nin de Serbest Fırka gibi bir danışıklı dövüş, bir "muvazaa partisi" olduğu izlenimi uyanmıştır. Gerçekten bu kuşku, zaman zaman çok sertleşen siyasi kavgalar vermesine rağmen, DP'nin bütün muhalefet yılları boyunca devam etmiştir. O kadar ki, bizzat Celal Bayar, iktidara gelmeden birkaç gün önce yaptığı bir seçim konuşmasında dahi muvazaa suçlamalarını "son defa" olarak reddetmek gereğini duymuştur.

Bu sözlerden, elbette DP'yi İnönü-Bayar anlaşmasının ürünü olarak gördüğümüz anlaşılmamalıdır. O dönemin

sosyoekonomik ortamı ve toplumsal güçleri tahlil edilmeden DP hareketini anlama olanağı yoktur. Siyasal partiler kişileri değil, toplumsal sınıf ve eğilimleri temsil ederler. Siyasal liderler de kendi aralarındaki ilişkilerde, hem çeşitli toplumsal güçlerin ilişkilerini sembolleştirirler hem de kişisel nitelikleri ölçüsünde bunu bir dereceye kadar etkilerler. Bu bakımdan, DP'nin kuruluş koşulları ve bunun kişisel yönleri üzerinde durmak, sorunun temelden ele alınmasına ancak bir giriş niteliğindedir.

Gerçekten DP'yi doğuran toplumsal gelişim nasıl olmuştur? Türkiye'de çok partili hayata geçiş, Türk siyasal sisteminde neyi değiştirmiştir ve neyi değiştirememiştir? Kısaca, kavgası halen de bitmemiş olan, "Türk Demokrasi"sinin kuruluş özellikleri neler olmuştur?

DP'yi Doğuran Toplumsal Evrim

DP, Atatürk döneminde belli bir istikrara kavuşmuş olan toplumsal düzenimizin, İkinci Dünya Savaşı'nda izlenen politika sonucu geçirdiği gelişimin bir ürünüdür.

Tek parti döneminde, Türkiye'de siyasal iktidarın toplumsal tabanı asker-sivil bürokrasi ile iktisaden egemen sınıfların ortaklığına dayanıyordu. Temeli Ulusal Kurtuluş Savaşımızın Müdafayı-Hukuk Cemiyetleri'nde, Kuvayı Milliye müfrezelerinde ve kongrelerde atılan bu koalisyona, zaferden sonra gayrimüslim burjuvazinin yerini almaya aday büyük kent burjuvazisi de katılmıştı. CHP kurulduktan sonra, tek parti rejimi ve bu rejime özgü bir seçim sistemiyle, bu koalisyon büyük çatışmalara meydan vermeden ülkeyi yönetmişti. Gerek dünya bunalımı gibi uluslararası etkilerden gerekse iktisadi kalkınma zorunluluklarından doğan bazı çatışmalar kısa süreli oluyor, yeni uzlaşmalara yol açıyordu.[4]

4 Örneğin devletçilik uygulaması, 1932'de Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredisi Bankası gibi kuruluşlarla özel sektörü de kontrol edici bir gelişme göste-

İktidar bir koalisyona dayanıyordu; fakat bu koalisyonun Anadolu eşrafı kanadı, daha çok kapitalizm öncesi işletme biçimlerinin ve kültür değerlerinin temsilcisi olarak bürokrat zümre karşısında biraz ezikti. Çünkü bu zümre, sanayi devrimini sonuna kadar götürememiş bir ülkede, eşrafın tam benimsemediği "uygarlık savaşı"nın yürütücüsü durumundaydı. Eşraf, bu zümrenin kendi çıkarlarına dokunan girişimlerini önlemek gücüne çoğu kez sahipse de, kendini iktidarın fiili efendisi olarak görmekten uzaktı. Bu "kravatlı" zümreyi her zaman sevmese bile, çoğu zaman sayıyordu.

İkinci Dünya Savaşı ve bu savaş süresince Türkiye'de izlenen iktisat politikası toplumsal dengeyi sarsıcı sonuçlar yarattı. Bu politikanın temel çelişkisi, enflasyonist girişimlerle baskıcı ve kontrolcü önlemleri bir arada yürütme çabasından doğmuştur. Gerçekten, bu dönemde bir yandan enflasyonist bir politika izlenirken, öte yandan da bu politikanın doğal sonuçları olan fiyat artışları baskı ve zabıta yöntemleriyle önlenmek istenmiştir. 1940 başında yürürlüğe konulan Milli Korunma Kanunu da bu politikanın temel dayanağını oluşturuyordu.

Türkiye'de bütün savaş boyunca iktisadi hayatı altüst eden enflasyon, esas olarak büyük bir ordu beslemek zorunda kalan devletin mali ihtiyaçlarından kaynak alıyordu. Bu ihtiyaçları normal vergi gelirleriyle karşılayamayan Hazine, devamlı olarak Merkez Bankası emisyonlarına başvurmuştur. Özellikle Toprak Mahsulleri Ofisi'nin geniş çaptaki alımlarının Hazine kefaletinin haiz bonolarla karşılanması tedavüldeki para hacmini geniş ölçüde artırmıştır. Gerçekten, 1938 ile 1944 yılları arasında Türkiye'de para arzı 219 milyon liradan 995 milyon liraya çıkmıştır. Bu artışın rezervi olarak da İngiltere'den 1939'da altın-kredi şeklinde sağlanan 15 milyon sterlin değerindeki kredi kul-

rince, iş çevrelerinin sert tepkisiyle karşılaşması ve bir yıl içinde bu kurumların tasfiye edilmesi gibi.

lanılmıştır. Ancak gerçek bir üretim artışına denk gelmeyen bu para arzı artışı, kısa zamanda fiyatlar üzerinde büyük bir baskı yaratmıştır. Hükümet, bu baskıyı Milli Korunma Kanunu'nun zabıta önlemleriyle bastırmaya çalışmıştır. Bu da, doğal olarak bazı malları piyasadan kaçırmış ve geniş bir karaborsaya neden olmuştur. Böylece, 1942'ye kadar uygulanan fiyat kontrolü, artık yürütülemez hale gelmiş ve Refik Saydam'ın ölümüyle iktidara gelen Saracoğlu hükümeti fiyatları serbest bırakmıştır. Nitekim, Başbakan Saracoğlu, bu politikayı Meclis'te savunurken "... Memleket dahilinde, resmi fiyatlarla bazı malları bulmak imkânsız bir hale geldi ve memleket dahilinde koskoca bir kara pazar yerleşti" demiştir.

Fiyatların serbest bırakılması baş döndürücü fiyat artışlarına yol açmış ve bunlar, Saracoğlu'nun deyimiyle, "kara pazar fiyatlarını da geride bırakmıştır." Sonuç olarak da 1938'de 100, 1939'da 101 olan genel fiyat endeksi, 1944'te 459'a çıkmıştır.

Bu gelişim, bir yandan ücretli kategorileri ezerken, öte yandan spekülatif kazançları kamçılamış ve kalabalık bir "savaş zenginleri" zümresi yaratmıştır. Gerçekten, o dönemin gazeteleri ve tutanak dergileri incelenirse, başta İnönü olmak üzere ülkenin yüksek yöneticilerinin dahi sık sık bu "vurguncular"dan şikâyet ettikleri görülür. Yöneticiler, sadece şikâyetle de kalmamışlar; Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi olağanüstü vergilerle bu haksız kazançları, esasen büyük bir ihtiyaç içinde kıvranan Hazine'ye aktarma yollarını da aramışlardır. Ancak bu önlemler bekleneni vermediği gibi, iktisaden güçlü sınıfları ürkütmüş ve iktidar partisinden soğutmuştur. Hatta Varlık Vergisi gibi daha çok Müslüman olmayan burjuvaziye uygulanan ve uygulanış biçimiyle de "milli" burjuvazi lehine sonuçlar doğuran[5] bir vergi bile, aslında bütün iş çevrelerini

5 Vergi borçlarını ödemek ve sürgüne gitmemek, gayrimüslimlerin satmak zorunda kaldıkları emlaki ucuza satın almak gibi.

tedirgin etmiştir. Çünkü Türk-Müslüman iş çevrelerinde de, "böyle uygulamalar yarın bize de yönelmez mi?" şeklinde bir kuşku yaratmıştır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun büyük toprak sahiplerince nasıl karşılandığını da daha önce anlatmıştık. Bütün bu gelişmeler, CHP'yi kitlelerden uzaklaştırmış ve onu bürokratik bir kuruluş haline getirmiştir. İktidar partisi vergi politikası ve baskı yöntemleriyle yoksul kitleleri kendisinden zaten soğutmuştu. Egemen sınıflardan da kopunca, toplumsal açıdan boşlukta kalmıştır. Menderes, daha sonraları bu gelişimle ilgili olarak şunları söylemiştir: "Devlet Partisi, devlet kılıcını kuşanmış, hükümet
na binmiş, cansız ve idealsiz bir kadrodan ibaret kalmıştır."

CHP bu enflasyonist ortam içinde memur zümresini bile gereği gibi koruyamamıştır. Diğer ücretli kategorilerden farklı olarak, memurlara aynî yardım, ucuz satış, maaşlara zam gibi kolaylıklar sağlamışsa da, memurları memnun edemediği gibi, halkı da memurdan büsbütün soğutmuştur. İşte DP, savaş yıllarının bu huzursuz ortamında, çeşitli toplumsal sınıf ve zümrelerin ortak tepkilerinin eseridir.

DP, genelde savaş içinde palazlanan ticaret burjuvazisinin, toprak ağalarıyla el ele vererek "kapıkulu" bürokratları altettiği bir hareket olarak görülmüştür. Öncü egemen sınıfların yoksul halk kitlelerini de peşlerinden sürüklemeleri, harekete "halkçı" ve "demokratik" bir görünüm vermiştir. Öyle sanıyorum ki, bu şema yeniden ele alınarak geliştirilmeye muhtaçtır.

Savaş enflasyonu, fiyat kontrolünün sıkı tutulduğu ilk yıllarda dahi ticaret hayatını körükleyici bir rol oynamıştı.[6] Savaş sonunda ise, toplumsal hayatımızda yeni bir güç

6 1942'de yayımlanan bir incelemede, İstanbul Ticaret Odası'na 1941 yılında 1026, 1942'nin ilk sekiz ayında da 956 firmanın kaydolduğu belirtiliyor. Hüseyin Avni, "Tüccarlar Çoğalıyor", *Yurt ve Dünya*, 1 Ekim 1942, Sayı: 19.

olarak "savaş zenginleri" zümresi, artık herkesin kabul ettiği bir gerçekti.

Bu yeni varlıklılar kimlerdi? Nasıl zengin olmuşlardı ve ne kadar bir sermaye birikimi sağlamışlardı? Elbette bu konularda resmi veriler olmadığı gibi, vergi istatistikleri gibi dolaylı yollardan da açık bir fikir elde etmek olanaksızdır. Bununla beraber, o dönemi yaşayanların gözlemlerine dayanarak bazı noktaları saptamak mümkün görünüyor.

Savaş sonunda bir milletvekili, Meclis'te, "Sayılarını kimse bilmez ama bizde de 30-40 bin kadar savaş zengini milyoner türemiştir" demiştir. Bu rakamlar gerçekleri abartsa bile, bize bu konuda bir fikir veriyor. Ancak işin daha önemli yönü, bu zümrenin mesleki kompozisyonudur. Savaş yıllarında devletin müdahaleci iktisat politikası iş çevrelerini bürokratlara muhtaç kılmıştır. Daha açık bir ifadeyle, normal arz talep mekanizmasının işlemediği ve dış ticaretin çeşitli kayıtlar altında bulunduğu bir dönemde, bir kısım yüksek memurlar "izin verme", "göz yumma", "haber verme" gibi çeşitli biçimlerde spekülatif kazançların yaratıcısı durumuna gelmişlerdir. Olayların gelişimi, bunlardan birçoğunun bu "yaratıcı" durumdan kendilerinin de yararlandığını ortaya koymuştur. Siyasi iktidar, TMO ve Ticaret Ofisi gibi kurumlarla iç ticarete, ihracat vergisi ve İthalat Birlikleri gibi yollarla da dış ticarete geniş ölçüde müdahale ediyordu. Özellikle enflasyon yıllarında çok kazançlı bir işlem haline gelen ithalatçılığın, bütün organlarının seçimi Ticaret Bakanlığı'nın onayından geçen ve çok çeşitli dallarda ithalat tekelini elinde bulunduran İthalat Birlikleri'nce yürütülmesi tüccar-memur işbirliğini kolaylaştırıyordu.[7] Daha çok milli savunma ihti-

7 İthalatcı Birlikleri, 1940 Nisanında iki ayrı Bakanlar Kurulu Kararı ile sekiz tip olarak kurulmuştur. Bkz. Düstur, 3. tertip, c. 21, s. 615 ve s. 631. Birliklerin statüsünün 3. maddesine göre, "Birliğe girmeyen ithalatçılarla, Birlikten çıkan veya çıkarılan aza, Birliğin iştigal mevzuuna dahil maddeleri ithal

yaçları için geniş alımlarda bulunan Ticaret Ofisi de, aynı şekilde sonuçlar doğuruyordu.[8] Bunlara ek olarak fiyatların kontrolü sırasında yapılan stokların, daha sonraki baş döndürücü fiyat yükselmeleri ile artı değerler kazanmasına yardımcı olmaları da düşünülürse, sanırım "savaş zenginleri" zümresinin mesleki kompozisyonu hakkında bir fikir edinilebilir. Savaş zenginleri, özellikle büyük şehirlerin bir kısım işbilir tüccarları ile yine bir kısım "becerikli" yüksek memurlar arasından çıkmıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu yıllar için, "Zeytinyağı piyasasını inhisar altına alan bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vs. mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz" diyor. Nitekim, bu yıllarda yargıya intikal eden birçok olay da olmuştur.[9]

Gerçekten, sayılarının epeyce kabarık olduğu anlaşılan bir memur grubu, bazen ticaret çevreleriyle işbirliği yaparak bazen de doğrudan doğruya iş hayatına atılarak "savaş zenginleri" kategorisine girmeyi başarmıştır. 1948 yılında, ileride değineceğimiz Türkiye İktisat Kongresi toplanırken, İstanbul Tüccar Derneği'nin organı olan bir dergide şu satırlar yer alıyordu: "Eskiden münevver sınıf 'kapıkulu'

---

edemez veya ettiremez." Bu maddeler Birliklerin tiplerine göre deri, kösele, çay, kahve, manifatura, kâğıt, mukavva, cam, madeni eşya, boya, kimyevi madde gibi çeşitli alanları kaplıyordu.

8 Ticaret Ofisi 18.2.1941 tarihinde 5 milyon lira sermayeyle kurulmuş ve bu sermaye daha sonra 14 milyona çıkarılmıştır.

9 Örneğin çürük lastik ithaliyle ilgili bir skandalın, Ticaret Bakanlığı veya Ticaret Ofisi tarafından değil de bir gazete tarafından ısrarla yazılması üzerine adliyeye intikal ettirilmesi, bir milletvekili tarafından Meclis'te şikâyet konusu yapılmıştır. Büyük işadamı Vehbi Koç da bu dönem için şunları yazmaktadır: "Firma sahibi olduğum 1926 yılından 1939 yılına kadar kendim ve çalışan arkadaşlarımın dürüstlüğü için her türlü yemini edebilirim. 1939'dan 1946'ya kadar ise kuruluş olarak ahlakımız bozuldu, duyduğumuz veya duymadığımız birçok olay geçti, tabii bilerek bilmeyerek müşteri karşısında biz de lekelendik." Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem,* İstanbul, 1973, s. 66.

olmaktan başka iş düşünmezken, şimdi ticaret hayatına bilâkis kapıkulu münevverlerinden kopup gelenler oldu. Bu suretlerle bizde tüccar ve iş adamı hem kemiyet ve hem de keyfiyet bakımından bundan 30 sene evvelle kıyaslanamayacak kadar kuvvetlendi." Oysa bir ücretli kategori olarak memurlar, yukarıda sözü geçen kesim dışında, enflasyonun bütün ağırlığını duyan bir zümre oluşturuyorlardı.

Bu veriler ışığında, toplumsal güçler açısından çok partili hayata geçişimizle ilgili şu önerileri ileri sürebiliriz sanıyorum. Savaş sonunda, gerek iktisaden egemen sınıflar gerekse yoksul halk kitleleri ve geniş bir aydın zümre CHP'ye karşı kesin bir tutum içinde bulunuyorlardı. Uluslararası planda demokratik rejimler büyük bir saygınlık sağlamıştı ve Türkiye'de "demokrasi" sözcüğü sihirli bir formül halinde dudaklarda dolaşıyordu. Demokrasi demek tek parti, tek şef sistemine "artık yeter!" diyebilmekti ve bunu söyleyecek bir örgütün işareti bekleniyordu.

CHP ise egemen sınıflardan, servetlerini ancak parti ve devlet yardımıyla sağlamış, korumuş ve geliştirmiş bir kesimi saflarında tutabilmişti. Ancak bunlar sadece halk nezdinde değil, iş çevrelerinde bile sürükleyici bir güce sahip olmaktan çıkmışlardı. Hatta o dönemle ilgili anılardan anlaşıldığına göre, bizzat kendi partileri içinde dahi sempatik değildiler. Bu yüzden CHP, o dönemde millet çoğunluğuna bürokratik bir baskı aracı gibi görünüyordu. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, o dönem için, "Gerçi benim bildiğim bir Halk Partisi vardı ama -diyor-, teşkilatı valilerin, kaymakamların eline teslim edildikten sonra halk ile alakası kesilmiş, tamamiyle bürokratik bir şekil almıştı."

CHP'ye bu görünümü veren, özellikle yoksul halk kitlelerinin desteğinden mahrum oluşudur. Yoksa egemen sınıfların bütünüyle DP'yi savunduklarını ileri sürmek güçtür. ÇTK bile hemen uygulanabilecek bir kanun olmaktan çok, toprak ağalarının başlarının üstünde bir demokles kı-

lıcı olma niteliğindeydi. Yani siyasi bir silahtı. Yarattığı genel huzursuzluk buradan doğmuştur.

Özetlersek, savaş sonunda CHP, varlıklı sınıfların bir kesimiyle bir baskı aracı niteliğine dönüşmüş idari mekanizmasının temsilcisi durumunda kalmıştı. 1946 seçimlerinden önce, bir İngiliz gazetesinin, "DP'nin daha ziyade tanınmış iş adamlarıyla ileri gelen tüccarlardan mürekkep olduğunu" yazması üzerine, Menderes, "Memleketin tanınmış işadamları ile ileri gelen tüccarlarının Halk Partisi ile DP'nin safları arasında ayni nisbetlerde olduklarını belirtmek yerinde olur" demiştir. İşte CHP yöneticileri böyle bir ortamda bir muhalefet partisini kurdurmak kararını vermişlerdir. Burada, Atatürk'ün karizmasına sahip olmayan Milli Şef'in uzlaşmacı ve dengeci kişiliğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

DP'nin tek parti döneminde kurulup daha sonra serbest seçimlerle iktidara gelmesi, birçoğu tarafından "beyaz devrim", "kansız ihtilal" gibi iddialı sözcüklerle sıfatlandırılmıştır. Aslında, toplumsal süreç açısından devrimlere özgü bir kopuş değil, belki bir devamlılık söz konusudur. Öyle sanıyorum ki, CHP'yi çok partili hayata iten en önemli etken, memur zümresinin ve liberal aydınların desteğini kaybetmesi olmuştur. Bunda da, hem savaş enflasyonunun yarattığı çeşitli sıkıntıların hem de bu zümrelerin uluslararası fikir akımlarına ve özgürlüğe en duyarlı zümreler oluşunun büyük rolü olmuştur. Milli Şef en güçlü desteğini de kaybettiğini hissedince, yakın geçmişin deneyimlerine dönmüş, Serbest Fıkra hareketini anımsamış ve bu denemeyi günün koşullarına uygun bir biçimde yeniden canlandırma çabasına girişmiştir. Bunun için de, Atatürk'ün son başbakanı Celal Bayar uygun görülmüştür. Milli Şef'i, Celal Bayar'ı tercihe sevk eden etkenler neler olmuştur?

Bilindiği gibi Atatürk, ölümünden bir yıl önce İnönü'yü başbakanlıktan uzaklaştırmış ve yerine Celal Bayar'ı

getirmişti. İnönü'nün o yıllarda tuttuğu notlarda, Atatürk'ün bu konuda kendisine "Kimi düşünürsün" diye sorduğu, kendisinin yanıt vermemesi üzerine Bayar'ın ismini ileri sürdüğü belirtilmektedir. Notlar, Bayar'ın adını geçtikten sonra, "Hakikaten bana iyi tesir etti" diye devam etmektedir. Daha sonra İnönü, Atatürk'ün "Hastalığının son ağır zamanında Celal Bayar beni haberdar etmeye, ettirmeye başladı" demekte ve Bayar hakkındaki görüşünü şöyle açıklamaktadır. "Atatürk'ün malul ve hasta zamanında eğer onun yerinde fena bir adam olsa idi çok fenalıklar görülürdü. Atatürk'ün hayat tehlikesi ve memleketin efkarı umumiyesindeki cereyanı gördükten sonra fitneye ve hırslara kendini kaptırmamak ahlâk ve zekâsını göstermiştir. Eğer mali ve iktisadî anlayışını salim bir istikamete sevketmek ümidim olsaydı kendisini uzun müddet muhafaza edecektim. Bütün zevahire rağmen doğru bir adam olduğuna inanıyorum." Nitekim bu duygu ve düşünceyledir ki Bayar'a Saracoğlu kabinesi sırasında Parti Grubu başkan vekilliği teklif ettirmiş, daha sonra da yukarıda açıklamaya çalıştığım nedenlerle ülkede bir "demokrasi" ortamı belirlemeye başlayınca, Bayar'ı bir muhalefet partisinin lideri olarak "teşvikten de öte ısrarla istemiştir."

Celal Bayar'ın laiklik ve devrim kanunları konusundaki titizliği de bu konuda İnönü'ye güven verici bir unsur olmuştu. 1 Aralık 1945'te Bayar, yeni bir parti kuracağını açıklarken, "partisinin Kemalizm ideolojisinden, yani tam bir demokrasiden mülhem olarak" kurulacağını belirtiyordu. 3 Aralık 1945'te ise, Metin Toker'in "İnönü'nün emriyle" yazıldığını söylediği *Ulus* başyazısında, yeni bir muhalefet partisi kurulması haberi "memnunlukla" karşılanarak şunlar söyleniyordu: "Celal Bayar'ın Kemalizm davasına ve Türk devrim geleneklerine uygun bir muhalefet partisi kurmaya ve işletmeye muvaffak olmasını biz en aşağı kendisi ve arkadaşları kadar dilemekteyiz... Celal Bayar bizim

partimizde fazileti, dürüstlüğü, ülkücülüğü ile şöhret kazanmıştır; karşımızda böyle vasıflı bir liderin muhalefet partisini bulmaktan memnun olmamak imkânı var mıdır?"

Görüldüğü gibi, DP'nin kuruluşunda İnönü-Bayar anlaşması açıktır ve bu anlaşma çeşitli biçimlerde uzunca bir süre devam etmiştir. Metin Toker, "Bugün açıklanmasında sakınca kalmamış olan taraf, DP'nin kurulması ile 21 Temmuz (1946) seçimleri arasında İnönü ile Bayar'ın Çankaya'da birkaç defa görüşmüş bulunduklarıdır" demektedir. "Görüşme talepleri daha ziyade Bayar'dan gelmiştir, fakat İnönü'nün de kendisini davet ettiği olmuştur. Bu karşılaşmalar, Bayar'ın arzusuyla tamamiyle gizli tutulmuştur... Bayar'ın endişesi, görüşmelerin duyulmasının muvazaa ithamlarına kuvvet kazandıracağıydı." İleride göreceğimiz gibi, bu görüşme zemini farklı biçimlerde 1946 seçimlerinden sonra da devam edecektir.

Daha önce de belirttiğim gibi, DP liderleri bütün muhalefet yılları boyunca "muvazaa" isnatlarıyla karşılaşmış ve bunu reddetmişlerdir. Fakat Celal Bayar, daha DP'nin ilk Büyük Kongresi'nde şunları söylüyordu: "Partimizin kuruluşu bir emrivaki olunca, iktidar partisinin geniş bir müsamahası, hatta teşviki ile karşılaşmış bulunduğumuzu itiraf etmek lâzımdır. İki parti adeta uzun zaman, birbirinin hasretini çekiyormuş gibi idiler. O kadar ki iktidar partisinin gösterdiği bu ruh haleti, bir muvazaa karşısında bulunulduğu kanaatine yer açtı. Bu kanaatte karşıki partiyi de düşürten bir mana olduğundan şüphe edilemez. Halbuki, DP, sadece kanunlarımızın verdiği hakka dayanılarak ve Türk Milletinin olgunluğuna güvenilerek kurulmuştur." Bayar, "Serbest Fırka'yla benzerlik konusunda da, çok sonraları kendisine sorulan soruyu şöyle yanıtlandırmıştır: "Serbest Fırka dahi muvazaa partisi değildi. Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek, ne de bu teklifi kabul edecek kimseler bulunmadığı gibi memleketin de mu-

vazaalı işlere tahammülü yoktur."

Gerek DP'yi doğuran toplumsal güçleri, gerekse DP'nin kuruluşuyla ilgili olayların gelişimini özetledikten sonra, şu sonuca varabiliriz sanıyorum: Savaş yıllarında uygulanan politika toplumun çeşitli kesimlerinde bir muhalefet ortamı yaratmakla beraber, bir muhalefet partisi girişimi bizzat yönetici zümrenin teşvikiyle, yine yönetici zümre içinden gelmiştir. Bu suretle Türkiye'de otoriter rejim, bir yandan iç huzursuzluğa, diğer yandan da uluslararası gelişmelere bir "güdümlü demokrasi" ile yanıt vermeye çalışmıştır. İnönü, yeni bir muhalefet partisini teşvik eden 1 Kasım 1945 tarihli konuşmasında, "Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır" diyordu. 1945 Türkiyesinde, demokrasinin "müşterek prensipleri" değil, Türkiye'nin bünyesine uygun "özellikleri" ön plandadır. Türkiye'nin bünyesi ise, yönetici zümrenin, iktisaden egemen sınıflardan göreli bir bağımsızlığa sahip oluşu ve devrim kanunlarının koruyucusu bulunuşudur.

Samet Ağaoğlu DP'yi, daha önceki muhalefet hareketleriyle karşılaştırırken şunları yazıyor:

"O zamana kadar memleketin maddi, manevi kalkınması, kurulan çeşitli partiler veya o nitelikte teşekküller arasındaki kavgalar hep geniş mânası ile sivil-asker yönetici kadronun kendi içindeki hareketleri idi ve halk ile ilgisi hemen yoktu. DP ise aynı yönetici kadrodan bir kısmının halk ile elele vermesinden doğmuştu... Halk Partisi, daha doğrusu İsmet Paşa, demokrasiye hiç de inanmamış olmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın galiplerinden bir yanının demokrasiler, öte yanının ise milli istiklâlimizle bağdaşması güç bir devlet olması, ortada kalmak suretiyle tek parti sistemini devam ettirmenin de içten gelen baskılar karşısında mümkün olamayacağını görerek demokrasiler

cephesini tuttu; hiç değilse görünüşte çok partili bir rejime göz yumdu. Böylece asker-sivil yöneticilerle halk elele vererek iktidara geldi. Yeni iktidarın başları büyük kısmı itibariyle yine eski yönetici kadrodandı. Fakat halk kendi iradesini hem bu yeni idareciler, hem devlet bürokrasisi üzerinde hissettirmeye başlamakta gecikmedi. Böylece devlet bürokrasisi tek parti baskısından kurtulurken halktan gelen baskının altına girmiş oluyordu. Bu baskı zamanla kendisini gittikçe artan bir kuvvetle gösterecek, gösterdiği nisbette de asker-sivil bürokrat sınıf görünüşte DP iktidarından, gerçekte ise halkın baskısından, yani demokrasiden şikayetçi olmaya başlayacaktı. Sonunda da halkın baskısından kurtuluşu halk iradesine dayanan iktidar kavramına karşı çıkmakta bulacaktı."

Yirmi beş yıllık siyaset hayatımızı özetleyen bu cümlelerde, "halk" sözcüğü toprak ağası ve tefeci tüccarı yoksul köylüyle aynı kefeye koyan bir kapsamda kullanılmakta ve gerçekte çoğu kez iktisaden egemen güçlerin baskısı olarak ortaya çıkan baskıya da "halk baskısı" adı verilmektedir. Fakat bizim bu düşüncelerde asıl dikkati çekmek istediğimiz nokta, DP'nin kuruluşunda yönetici zümrelerin işbirliğine işaret edilmesidir. Gerçekten, DP'den önce ve sonra bu işbirliğinden yoksun olarak kurulan partiler, ya derhal kapatılmış ya da hiçbir varlık gösteremeyecek derecede baskı ve kontrol altında bulundurulmuştur. Örneğin, yine böyle bir işbirliğinin ürünü olan Serbest Fırka'nın bunca sözü edilmişken, onunla birlikte kurulmuş diğer iki partiyi kimse bilmez. Çünkü Ahali Cumhuriyet Fırkası ve Türk Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Partisi adındaki bu partiler hemen kapatılmıştır. Samet Ağaoğlu'nun belirttiği gibi, "Bu partilerin hükümet tarafından hemen kapatılmasının belli başlı sebebi belki de yönetici kadro ile hiçbir ilgilerinin bulunmamasıydı." Daha sonra da Milli Kalkınma Partisi, Temmuz 1945'te kurulduğu halde, yönetici zümre-

nin desteğinden yoksun olduğu için 1 Kasım 1945 söylevinde İnönü, hâlâ "Bizim tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır" diyordu. Buna karşılık DP, yönetici zümrenin onayı ve desteğiyle kurulduğundan, çok daha uygun bir gelişme ortamı bulmuştur.

Partinin kuruluş koşullarını aşan bu gelişmenin aşamalarını ele almadan önce, partinin temsil ettiği dünya görüşünü ya da ideolojiyi ele almak gerekir. Gerçekten DP'liler neyi eleştirdiler? Neyi savundular? Dahası, neler vaat ettiler?

DP'nin Dünya Görüşü

DP, daha önce açıklamaya çalıştığımız gibi, kuruluş koşulları ve toplumsal dayanakları bakımından, siyasal hayatımızda hem bir devamlılığı hem de bir değişikliği temsil etmektedir. Dünya görüşü de, partinin bu iki yönlü gelişimini yansıtmaktadır.

DP, CHP gibi bir sınıflar koalisyonuna dayanıyordu. CHP'den farklı olarak, gerek asker-sivil aydın zümre, gerekse yoksul kitleler tarafından çok daha fazla tutuluyordu. Buna karşılık, tek parti yönetiminin bir baskı aracı haline gelmiş olan idare mekanizması bütün suçlamalarının hedefini oluşturmuştur.

Celal Bayar, DP'nin kuruluşunu anlatırken, "inkılapların yerleştiği" ve Batılılaşmanın artık "Devletten millete değil, milletten Devlete" olması gerektiği şeklindeki fikirlerini, "Arkadaşlarımla, uzlaşma gereğini duymadan anlaşabildiğimiz temel düşünceler" diye nitelemektedir. Daha sonra da, DP'nin toplumsal dayanaklarıyla ilgili olarak şu açıklamayı yapmaktadır: "Türkiye toplum yapısının, Batı

milletleri toplum yapısına uymadığını görüyorduk. Bir kere, memleketimizde sınıflar, keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılmamışlardır. Tersine, birbirlerinin içinde, birbirleriyle mütedahil olarak yaşarlar. Patron işçi ile, ağa çobanla hem menfaat hem hayat görüşü bakımından Batı'daki gibi bir çatışma içinde değildir."

Görüldüğü gibi, bu fikirler, Atatürk'ün 1923'te CHP'yi kurarken ileri sürdüğü fikirlerin hemen bir tekrarından ibarettir. Bu bakımdan koruyucularının gözünde, DP bir sınıf partisi değil, bir "milli birlik" partisidir. Menderes'in belirttiği gibi, "siyasi hayatta tek parti milli birlik demek olmayacağı gibi, çok partili idare de milli birliğin parçalanması demek değildir." Bu toplumsal temel devamlılığı, DP temsilcilerini bir düşünce devamlılığına götürmektedir.

Gerçekten DP kendisini, Kurtuluş Savaşı ile kurulan modern Türk Devleti'nin uygarlığa bütün kurumlarıyla ulaşmasının zorunlu aracı olarak görmektedir. Özellikle Ulusal Kurtuluş Savaşımızın Galip Hocası, Bayar, konuşmalarında sık sık bu savaşla ilgili anılarını dile getirmiştir ve bu savaşın tamamlanması gereken bir yönü üzerinde durmuştur. Ege'deki bir konuşmasında, düşmanın denize dökülmesini anımsatarak, "30 sene sonra görüyoruz ki, istikbali fethetmek için yeni bir hamleye hazırlanmış bulunuyorsunuz" demiştir. Bu yeni hamle bir "hürriyet" hamlesidir. Başka bir deyişle Atatürk devrimleri, demokratik bir idare sistemiyle tamamlanmalıdır. Bunun hukuki temeli ise 1924 Anayasası'nda zaten mevcuttur.

Gerçekten, kuruluş yıllarında DP temsilcilerinin en önemli meşruluk silahları 1924 Anayasası'dır. Bayar, DP'nin ilk Büyük Kongresi'nde bu konuda şunları söylüyor: "Atatürk'ün büyük bir eseri de Anayasamızdır. Onun bu eseri yurtta milli hâkimiyet prensibinin ve demokratik ideallerin yayılmasına temel ve mesnet olmuştur. Bu sayedir ki, DP doğuşunda ve bütün faaliyetlerinde dayanıla-

bilmek imkânını bulmuştur. Yoksa hâlâ emsaline rastlanan totaliter devletlerinkine benzer bir Anayasa ile karşılaşmış olsaydık, hiç şüphe yok ki mücadeleler çetin sarsıntılar daha derin olurdu."

DP'nin kavgası, "hürriyet" kavgasıdır ve bu açıdan, kendilerine göre, Ulusal Kurtuluş Savaşımızın bir devamıdır. Partinin birinci Büyük Kongresi'nde kabul edilen *Hürriyet Misakı,* Milli Misak'ın tamamlayıcısıdır ve bu düşünceyle kaleme alınmıştır.[10] İşte DP'nin bütün dünya görüşü bu kavramda yatmaktadır ve asıl sorun bu temel sloganın içeriğini ve kapsamını doğru bir biçimde saptayabilmektir. Gerçekten, DP kimlerin özgürlüğünü kimlere karşı ve nasıl savunmaktadır?

DP'nin bir sınıfa değil, sınıflar koalisyonuna dayandığını ve halk kavramını "patronla-işçiyi" ve "ağayla-çobanı" kapsayan bir anlamda kullandığını görmüştük. Bununla beraber, bu toplumsal kaynaşmanın dışında kalan bir zümre vardır ki, DP'lilerin bütün hücumlarının hedefini oluşturmakta ve ona *karşı* mücadele, özgürlük *için* mücadele anlamını kazanmaktadır. Bu zümre tek parti yönetiminin "*idare cihazı*"dır. Ulusal birlik konusunda gayet titiz olan ve sınıf ayrımlarını bir yana bırakan DP'liler, sadece bu farklılaşmayı göz önünde bulundurmakta ve "kasketli" halkı "kravatlı" idarecinin baskısından kurtarmaya çalışmaktadırlar. Bu baskı iki yönlüdür. Hem siyasi hem de iktisadidir. Bu bakımdan, tek parti yönetiminin uzun yıllar uyguladığı ve özellikle savaş yıllarında yoğunlaşan "devletçilik" politikası bu baskının iki yönünü de ifade etmektedir. Köy düzeyinde ise, bu baskı jandarma-tahsildar ikili-

10 Zamanın başbakanı Recep Peker de, bir konuşmasında Hürriyet Misakı'nın, Misakı Milli'nin kaba bir kopyası olduğunu belirtmiştir. Bkz. Kemal Karpat, *Turkeys Politics; The Transition to Multi-Party System,* New-Jersey, 1959, s. 185. Bir yazar da, *Vatan* gazetesindeki bir makalesinde, DP'nin Birinci Büyük Kongresi'ni Erzurum ve Sivas Kongrelerine benzetmiştir. Bkz. Cem Eroğul, *age.*

siyle yürütülmektedir. "Jandarma olarak iktidar köye vatandaşlık haklarının tabii bir neticesi olan hürriyeti ve hürriyet içinde siyasi teşkilatlanma imkânlarını götürmemiştir. Tahsildar olarak ise oraya girmiş, fakat refah ve saadet çarelerini getirmemiştir." Bütün muhalefet yıllarınca DP liderlerinin üzerinde en çok durdukları, en büyük ısrarla dile getirdikleri bu sorunu bizzat DP liderlerinden yapacağım bazı alıntılarla somutlaştırmak istiyorum.

Bayar'a göre, "İktidar partisi halktan ayrılmış ve adeta bir hükümet teşkilatı mahiyetini alarak milletin karşısında yer almıştır" ve "Bürokrasi bu son yıllarda olduğu kadar hiçbir zaman alıp yürümemiştir."

Bu "bürokrasi" nedir? Menderes bu bürokrasiyi şöyle açıklıyor:

"Vaktiyle Osmanlı Devleti denildiği zaman saray ve onun etrafında toplanmış kapıkulu, gedik sahipleri ve vilayetlerdeki eşrafın anlaşılması gibi Halk Partisi sisteminde de seneler geçtikçe iktidarın etrafında koskoca bir zümrenin adeta devletleştiğine şahit olduk. Böyle bir devlet anlayışının ilk neticesi memuriyet kadrolarını alabildiğine genişletmek ve bu suretle mümkün olduğu kadar geniş ve okumuş vatandaş kütlesini iktidarın emrinde ve ona maişetiyle bağlı hale getirmek oldu. Buna muvazi olarak da iktisadi hayatın memurlaştırılması gayretleri sarfolunuyordu. Bu suretle daha çok sayıda vatandaşları işleriyle güçleriyle iktidara bağlamak imkânı elde edilmiş olacaktı."

Yine Menderes'e göre, "Ne köylü, ne şehirli henüz bu memleketin efendisi olamamıştır. Çünkü, millet hâkimiyetinin kurulmadığı memleketlerde, efendiler, devlet mefhumunun siperi arkasında arzularını istedikleri gibi yürüten devletlilerden ibarettir." Devletçilik de, Menderes'e göre, "tek parti zihniyetinin iktisadi sahaya intikalinden ibarettir" ve "Halk Partisi, devletçilik şartları arasında halkın nafakasını öğütüp toz eden bir değirmen haline gelmiştir."

Gerçekten bütün muhalefet yıllarınca, hatta bir ölçüde iktidara geçtikten sonra DP'nin en büyük hassasiyetle üzerinde durduğu sorun budur. CHP ise, bu konuda çelişkili bir tutum izlemiştir. Bir yandan muhalefet partisi teşvik edilir ve idari baskıların gevşetileceği vaat edilirken,[11] öte yandan aynı mekanizma bir "demokles kılıcı" olarak tutulmuş ve yer yer de işletilmiştir. Ocak 1947'de, Ankara'da DP Birinci Büyük Kongresi toplanırken, iktidar da, DP'lilere göre kongrelerini "takip etmek üzere tertiplenen" bir İdareciler Kongresi topluyordu. Ve *Ulus* gazetesi de, "İdare mekanizması bir rejimin iskeletidir, o ne kadar ahenkli ve sağlam olursa rejim o nisbette devamlı olur" diyen başyazılar yayımlanıyordu. Yine DP Kongresi'nde bir delegenin, valilerin iller ölçüsünde tek dereceli seçimle halk tarafından seçilmesini önermesi büyük tezahüratlara yol açarken,[12] CHP de il memurlarını valiye, valiyi de merkeze daha sıkı bağlayan bir kanun tasarısı hazırlıyordu.

Öyle sanıyorum ki, yukarıdaki açıklamalar DP'nin tek parti yönetime karşı yürüttüğü muhalefetin özünü ortaya koymaktadır. Yönetici zümre *içinden*, yönetici zümrenin kısmi *işbirliğiyle* yönetici zümreye *karşı* başlayan bu hareket çeşitli toplumsal sınıfların desteğiyle adım adım gelişmiştir. Ancak bu işbirliğini sağlayan diğer unsurları da açıklamadan, DP hareketini, dolayısıyla Türkiye'de demokrasiye geçişi bir bütün olarak değerlendirmek güçtür.

11 DP'nin kuruluşuna giden günlerde basında bu yönde haberler çıkmaktaydı. Örneğin 12 Ekim 1945 tarihli *Vatan*'da, CHP'nin "hayırlı bir siyasi çığır" açtığı belirtilerek, "İlk adım olarak bütün devlet memurları parti ile alakalarını kesmeye davet edilecek" deniyor.

12 Cem Eroğul, *age*, s. 23. Ayrıca, DP programının idare mekanizmasıyla ilgili maddeleri de dikkati çekmektedir. 19. madde, "Hükümeti ve teşkilatını, halkın dışında ve üstünde bir varlık değil, sadece halk tarafından amme vazifesi ve hizmetlerini görmek üzere kurulmuş bir idare cihazı saymak, esaslı bir prensibimizdir" deniyor ve 20. madde, idarenin seçimle gelen organlarının yetkilerinin artırılacağını öngörüyordu.

Bu bakımdan biz, tekrar DP'nin kuruluş koşullarına dönelim.

Savaş sonlarında, Türkiye'de demokratik muhalefetin ilk ortaya çıkmaya başladığı sıralarda İnönü, ırkçıları suçlayan bir konuşmasında şunları söylüyordu: "Yarım asırdan beri birbirleriyle zararlı bir surette uğraşmış olan politika akımlarından uzak ve temiz bir zihniyette kalmak istiyoruz." Daha sonra da, DP'nin kurulacağının ilan edilmesi üzerine, *Ulus* gazetesinde yayımlanan teşvik edici nitelikteki başyazıda şu satırlara yer verilmiştir: "Yeni parti kuranlar, memlekette aşırı solculuğu ve yabancı bir ideolojiyi yaymak isteyenlerle hiçbir ilgileri olmadıklarını söylemişlerdi. *Vatan*'cıların yaymak ve tutturmak istedikleri siyasî ve ekonomik Osmanlı liberalciliği ile münasebetleri olabileceğini de tahmin etmek bize saygısızlık gibi görünür." Gerçekten Celal Bayar, 1 Aralık 1945'te DP'yi kuracağını açıklarken, o sırada yayın hayatına başlayan sol eğilimli *Görüşler* dergisiyle hiçbir ilgisi olmadığını belirtmiştir. 4 Aralık 1945'te de, "ellerinde bayraklar, Atatürk ve İnönü'nün resimleri bulunan üniversite öğrencileri" yine sol eğilimli iki gazete merkezini tahrip etmişlerdi. Öte yandan, daha önce de belirttiğim gibi, Celal Bayar henüz parti kurulmadan programını bizzat İnönü'ye götürmüş ve dış politika ile laiklik konularında teminat vermişti. Kısaca DP yöneticileri, Milli Şef'in ülkede çok partili dönemde de egemen kılmaya kararlı olduğu "temiz zihniyet"e sahip olduklarını göstermek için büyük bir çaba sarf etmişlerdir. O kadar ki, bütün varlıklarıyla karşı oldukları devletçiliği bile programlarına almışlar ve ilk kuruluş aylarında devletçilik lehine görüşler ileri sürmüşlerdir.[13] Elbette, yine prog-

13 Örneğin, Menderes'in 23 Mayıs 1946 tarihli *Vatan* gazetesinde yazdığı makalede yer alan şu cümle: "Demokrat Parti'nin temayülü, iktisadî görüşleri bakımından vasıflandırılmak için, iktisadî devletçiliğe taraftar olduğunu belirtmek icabeder."

rama soktukları birçok maddeyle bu devletçiliği özel girişimin yardımcısı haline getirmişler, hatta "özel teşebbüs ve sermayenin yetip, erişemeyeceği, yahut yeter ve yakın kâr görmediği için girişemeyeceği" ve "milletin, gelecek nesillere de şamil, daimi menfaatleri bakımından devlet elinde bulunması daha faydalı olan" işletmelerin dışında kalan devlet işletmelerinin, "elverişli şartlarla özel teşebbüslere devredilmelerini" öngörmüşlerdir. Fakat burada işaret etmek istediğim husus, DP'lilerin, sınırlarını bizzat tek parti yönetiminin çizdiği bir tartışma ortamını kabul etmeleri ve bunu devam ettirme konusunda işbirliğine girişmeleridir. İşte Türkiye'de demokrasiye geçiş sürecinin özelliğini bu işbirliği teşvik ettiği gibi, daha sonraki gelişmelerde de bu husus belirleyici bir rol oynamıştır.

Elbette ki, bu işbirliği her iki parti üyelerinin bütünü tarafından onaylanmadığı gibi, yer yer de partilerin toplumsal yapıları dolayısıyla giderek şiddetlenen çatışmalara yol açmıştır. Özellikle, her iki partide de parti yöneticilerinin "müfrit" diye niteleyerek, zaman zaman birbirlerine şikayet ettiği, hatta bunalım dönemlerinde feda ettiği grupların varlığı bu konuda önemli bir rol oynamıştır. Şimdi sorunun, daha sonraki gelişmelere ışık tutacak nitelikteki bu yönü üzerinde duralım.

DP, bizzat CHP içinden doğmuş bir parti olmakla beraber, daha kuruluşundan itibaren "aşırı solculuk" ve "bölücülük" gibi suçlamalarla karşılaşmıştır. Hatta bir kısım devlet memurlarının dahi katıldığı bir propaganda, "Demokrat Parti'nin Rus parasıyla kurulduğunu" ileri sürmüştür. Bunlara paralel olarak da DP yöneticileri, devamlı olarak siyasi polis tarafından izlenmiş ve fişlenmişlerdir.[14] Bugün için gülünç görülen bu iddia ve olgular üzerinde

14 DP iktidara geçtikten sonra, liderleri, haklarında düzenlenen dosyaları ele geçirmişlerdir. Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin doğuşu konusundaki kitabında kendileri hakkında tutulan fişlerin fotokopisini veriyor.

durmak, Türk siyasal hayatının gelişme yönünü belirleyecek bir hususu açıklamak için zorunludur.

Sık sık vurguladığım gibi, DP esas olarak iktisaden egemen sınıflara dayanmakla beraber, yoksul köylü ve işçi kitlelerini de peşinden sürüklüyordu. Bu bakımdan DP, bir dereceye kadar, bünyesinde taşıdığı bu "sol potansiyel"in iktisadi özlemlerini de dile getirmek zorunda kalmıştır.

DP kurulurken, Menderes, "Halk Partisi'ne nazaran iki parmak daha soldayız" diyordu. 1946 seçimlerinden sonra da DP milletvekilleri, Meclis'teki "sol" sıraları istemişlerdir. Halk Partisi'nin baskı ve şantajı karşısında sonradan inkârcılığa sapmalarına rağmen, Partinin kuruluşu sırasında sol eğilimli aydınlarla geniş temasları olmuş ve bunların dergilerine yazı ve sermaye vaat etmişlerdir.[15] Ancak bunlardan da önemlisi, inanmayarak da olsa, yer yer sol temalar işlemişlerdir.

DP, iktidara geldiği takdirde uygulamayı vaat ettiği iktisadi politikasında tarıma öncelik vermiştir. Bir yandan savaş yıllarında uygulanan fiyat politikasının bir süre hububat üreticilerinin aleyhine olması, öte yandan vergi politikasının, özellikle yoksul köylüler üzerinde ağır bir yük teşkil etmesi köylüleri iktidardan soğutmuştu. DP, gerek liderlerinin konuşmalarında gerekse programına koyduğu maddelerle köylülüğün bir bütün olarak savunuculuğunu üzerine almıştır.[16] İktidardaki uygulaması daha çok büyük çiftçilerin lehine olmakla beraber, DP muhalefet yıllarında yoksul köylünün sorunlarını da ısrarla ele almış ve sürekli olarak işlemiştir.

15 Örneğin *Görüşler* dergisine Zekeriya Sertel, "İlk sayıya Tevfik Rüştü ile Adnan Menderes yazı vereceklerdi. Bayar da bir demeçle işe karışacaktı. Hatta Bayar, dergi için sermaye olmak üzere 5000 lira vermeyi teklif etmişti" diye yazıyor. S. Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 266, 327-328.

16 DP kurulurken düşünülen adlardan biri de, "Köylü ve Çiftçi Partisi" olmuştur.

Menderes, bir bütçe konuşmasında şunları söylüyordu: "Size, bir tablo vereceğim. Yurdumuzda milli gelirin yarısından azı nüfusumuzun yüzde 80'inden çoğunu teşkil eden köylüye ve ziraate düşüyor. Buna mukabil, milli gelirin yüzde 50'sinden fazlası nüfusumuzun yüzde 20'sinden azına isabet etmektedir. Sadece bu tablonun ifade ettiği hakikat bizde takip olunan fiat politikasının ne olduğunu ve fiat makasının nasıl köylünün aleyhine işlediğini göstermektedir." Menderes daha sonra da şunları eklemektedir: "Yıllardır ve yıllardır iktidarı gafletten ayırmak mümkün olmadı. Neden? ... Çünki Türk köyünden ses gelmedi... Çünki geniş topraklar üzerinde dağınık sesler halinde yaşamağa terk edilmek suretiyle Türk köylüsü bir siyasî kuvvet olarak iktidara, memleketin menfaati olan kendi menfaatlerine göre bir istikamet vermek imkânından mahrum bırakıldı." İşte DP yöneticilerine göre, "Türk köyünde ve Türk köylüsünün vicdanında en samimi yankıyı" bulan DP, bu olanağı getirmektedir.

Toprak reformuna karşı muhalefetin DP'nin kuruluşunda çok büyük bir aşama oluşturduğunu daha önce belirtmiştim. Buna rağmen, DP tek parti yönetiminin iktisadi ve siyasi baskısına karşı yoksul köylülerin de umudu haline gelmiştir. "Toprak dağıtımı" yerine "ucuzluk" sloganı bu amaçla bol bol kullanılmıştır. Bunun yanı sıra o yıllarda büyük yankılar uyandıran "köy edebiyatı" da roman, hikâye ve röportaj gibi çeşitli türleriyle genel olarak aydın zümrelerde DP lehine bir etki yapmıştır.

Yoksul köylüler dışında DP muhalefeti, işçi sınıfının davalarını da benimsemiştir. Bu konuda çok dikkatli ve ölçülü davranmakla beraber, programlarında, "Her türlü siyasi tesir ve maksatlar dışında kalmaları şartıyla, işçi sendikalarının grev hakkının tanınması fikrindeyiz" diyebilmişlerdir. Yine bu konuda Celal Bayar, "Demokrasinin icabı olarak, işçinin hakkı olan grevi işçiye mal etmeği iktisa-

di, siyasi, içtimai bir zaruret olarak görüyoruz" diye demeçler vermiş ve kendi İktisat Bakanlığı sırasında kabul edilen İş Kanunu'nda, grev hakkının "parti tesiriyle reddedildiğini" ileri sürmüştür. Bunun dışında, DP sözcüleri işçi ücretleri üzerinde de durmuşlar ve enflasyonun erittiği ücretlerin yetersizliğini sık sık belirtmişlerdir.

İşte DP'nin yoksul sınıflara yönelik bu propaganda faaliyeti, tek parti idaresinin otoriter zihniyetli bir kısım yöneticilerini harekete geçirmiş ve DP "solculuk"la suçlanmıştır. Nasıl 1930'da işçi Serbest Fırka'ya ilgi gösteriyor diye, Serbest Fırka suçlanmış ve Fethi Okyar kendisini Meclis'te savunmak zorunda hissetmişse[17] DP'de kendini aynı durumda hissetmiştir. Bu bakımdan, grev hakkından söz edilirken, grevin "keskin bir silah" olduğu ve "acemi insanların elinde felaket getirebileceği", "hiçbir zaman grevin başıboş bırakılmayacağı" gibi yumuşatıcı cümleler eklenmiş ve sonunda da DP iktidara gelince, işçi sınıfına vaat ettiği grev hakkını vermemiştir.

DP'nin esas itibariyle egemen sınıflar öncülüğünde bir hareket oluşu ve yoksul kitlelerle ilgili propagandasının büyük ölçüde demagojik bir nitelik taşımasına rağmen, CHP tarafından yine de solculukla suçlanmıştır. Bu konuda Metin Toker şunları yazıyor: "Moskovacılık suçlaması demokrasi tarihimizde ilk defa CHP militanları ve fanatikleri tarafından DP'ye karşı icat edildi. Bunların nazarında DP, Moskova'nın emrindeydi. Hatta bazıları yeni partinin Ruslardan para aldığını iddia edecek kadar ileri gittiler." Ancak bu suçlamalar kısa zamanda semerelerini vermiş ve DP'liler bu konuda kesin bir tutum içine girmişlerdir. DP

17 Fethi Okyar Meclis'te şunları söylemişti: "Anlayamadığım bir zihniyet var: Amele, Halk Fırkasına mensup oldukça iş yolundadır. Vaka ki bu amele Halk Fırkasına intisap etmez, Serbest Fırka lehine istimale başlar; o zaman iş değişir... Bilumum ameleyi komünist telakki etmek doğru mudur?" Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s. 290.

Birinci Büyük Kongresi'nden kısa bir süre sonra, İçişleri Bakanı, Meclis'te, uzun uzun Türkiye'deki komünist faaliyetlerin tarihçesini anlatıp DP'nin "tehlikeli ilişkiler"ine dikkati çekince, DP yöneticileri derhal il başkanlıklarına birer mesaj yollayarak karşı suçlamalara girişmişlerdir. Bu mesaja göre, 1919 yılından beri komünist eylemler içinde bulunan Dr. Şefik Hüsnü'nün parti kurmasına izin vererek asıl CHP'liler komünizmi korumuşlardır. Ayrıca DP'liler Moskova, Sofya, Belgrad, Zagrep, Bakü radyolarının ve genellikle Bolşevik gazetelerinin partileri aleyhindeki yayınlarını yurtseverliklerinin kanıtı olarak ileri sürmüşlerdir. Bu yolla dünyada Soğuk Savaşın, Amerika'da da McCartyciliğin egemen olduğu yıllarda, Türkiye'de CHP ile DP arasında antikomünizm yarışı başlamış ve bu yarış daha sonraları TCK'nın 141. ve 142. maddelerinde öngörülen cezaların açık artırmaya çıkarılmasıyla devam etmiştir.

DP'nin dünya görüşü konusunda, son olarak laiklik ilkesiyle ilgili tutumlarına da değinmek istiyorum. Çünkü DP'liler, bu konudaki hoşgörüleriyle de halk kitlelerinin baskı rejimine karşı protestolarını dile getirmiştir. Daha önce açıkladığım gibi, laiklik ilkesi CHP'nin üzerinde en çok titizlikle durduğu ilkelerden biriydi ve DP'liler bu konuda gerekli güvencesi vermişlerdi. Bizzat Celal Bayar'ın muhalefet partisi liderliği için teşvik edilmesinde, onun bu konuda güvenilir bir şahsiyet olması da rol oynamıştı. Gerçekten DP'liler, programlarında "laikliği devletin siyasette, dinle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında" anladıklarını belirtmişler ve "dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına, yurttaşlar arasında sevgi ve tesanüdü bozacak duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır" demişlerdir. Ancak DP'liler, politik mücadelelerinde bu ilkelerine her zaman sadık kalmamışlardır.

CHP'nin "din düşmanı" bir politika güttüğünü ve "camileri depo, ahır vb. yaptığını" sık sık anlatan taşra politikacıları dışında, bizzat liderler dahi ödüncü tutumlar takınmışlardır.[18] Bu konudaki gelişmeler ve DP'nin iktidara geldikten sonraki uygulamasını ileride ele alacağız.

Özetlersek, DP'nin, egemen sınıflarla yönetici zümrenin bir kısmının işbirliği sayesinde oluşması ve yoksul kitleleri de peşinden sürükleyen bir hareket haline gelmesi partinin düşünce hayatında ifadesini bulmuştur. İktisaden egemen sınıflarla ilgili tutumu programının özel girişimle ve tarımla ilgili maddelerinde belirmektedir. Yönetici zümrenin içinde ve onun işbirliğiyle meydana gelişi ise, yine programdaki Kemalist ilkelerde yansımaktadır ve bu konu tek parti yönetiminden çok partili hayata geçişin sarsıntısız oluşunda büyük rol oynamıştır. Yoksul kitlelerle ilgili tutumu ise, kısmen programda (grev hakkı, vergi, sağlık sorunları gibi), fakat daha çok parti sözcülerinin konuşmalarında dile getirilmiştir. Bu propaganda, tek parti yönetiminin siyasi ve iktisadi baskısına karşı halkı direnmeye davet edici nitelikte olmuş ve bu haliyle de CHP'nin çeşitli suçlamalarına ve baskılarına yol açmıştır. Bunlardan özellikle "aşırı sol" suçlamaları DP üzerinde derhal etkisini göstermiş ve giderek CHP ile DP arasında ortanın solundan sosyalist fikirlere kadar bütün sol muhalefeti tabu kılan bir siyasi ortaklık kurulmuştur. Bu biçimiyle, ancak orta ve sağ görüşlerin savunulabildiği siyasi ortam Amerika örneğiyle açıklanmış ve Menderes, parti programları arasındaki benzerliği şu şekilde mazur göstermiştir: "Amerikan demokrasisini zaman zaman nöbetleşe idare eden Cumhuriyetçi ve Demokrat partiler arasında da esaslı ve

18 Örneğin, Bayar'ın Bursa'daki bir konuşması, bir gazeteye, "Bayar şeriatı yaşatmayacağız dedi" şeklinde yansıtınca, Bayar *Sebilürreşad* dergisine bir tekzip yollayarak, "Şeriatı yaşatmıyacağız sözü ağzımdan çıkmamıştır" demiştir.

küllî farklar müşahade olunmuyor." Ekleyelim ki, CHP'ye karşı Demokrat Parti adının seçiminde de Amerika modeli rol oynamıştır: "Orada da bir Cumhuriyetçi Parti, bir de DP yok muydu?"

Türkiye'de çok partili hayatın kısmen açıklamaya çalıştığım özellikleri, İkinci Dünya Savaşı'nda izlenen dış politika, Sovyetlerle bozulan ilişkiler ve Sovyet talepleri gibi konularla da ilgilidir. Şimdi sorunun bu yönüne eğilerek bazı önemli noktaları saptamaya çalışalım.

Uluslararası İlişkilerimiz ve Demokrasi

Türkiye İkinci Dünya Savaşı boyunca çelişkilerle dolu bir dış politika izledi. Bu politikanın Türkiye'yi savaş dışı tutmak gibi büyük bir başarısı olmakla beraber, hemen hiçbir devleti de tatmin edememesi yüzünden, Türkiye savaş sonunda çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kaldı.

Henüz İkinci Dünya Savaşı başlamadan Türkiye, İngiltere ve Fransa ile birer deklarasyon yayımlayarak bir anlaşma yapmayı kararlaştırmıştı. Bu anlaşma beklenirken de, taraflar, "Vukubulacak bir tecavüz hareketinin Akdeniz mıntıkasında bir harbe saik olması halinde yekdiğeriyle bilfiil işbirliği yapmaya" söz veriyorlardı. Türk-İngiliz-Fransız anlaşması 19 Ekim 1939'da imzalandığı zaman İkinci Dünya Savaşı başlamıştı.

Türk-İngiliz-Fransız anlaşması, ikinci maddesiyle savaş "Akdenize intikal edince", üçüncü maddesiyle de, İngiltere ve Fransa'nın Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garanti dolayısıyla Türkiye'yi savaşa sokucu nitelikteydi. Ancak anlaşmaya ek bir protokole göre, anlaşmadan doğa-

cak görevler, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı bir savaşa zorlamayacaktı. Nitekim Almanya'nın 1940 Mayısında Fransa'ya saldırması ve İtalya'nın da Fransa'ya savaş ilan etmesi üzerine Türkiye'nin savaşa girme durumu ortaya çıkınca, Türkiye bu protokole dayanarak savaşa katılmadı. Aslında Türkiye, 1925 Türk-Sovyet dostluk ve saldırmazlık anlaşması uyarınca bu sorunu Sovyetlerle görüştüğü zaman, Sovyetler Türkiye'nin savaşa girmemesi yönünde uyarıda, hatta tehditte bulunmuştu. Ekim 1940'ta İtalya Yunanistan'a saldırınca, Türkiye bu kez anlaşmasının üçüncü maddesine göre savaşla karşı karşıya geldi. Ancak bu kez de Alman baskı ve şantajıyla karşılaştı ve yine savaşa katılmadı. Daha sonra da, Almanların Balkanlara inmesi ve Türk sınırlarına dayanması üzerine, Almanya ile "arazilerinin masumiyetine ve tamamiyeti mülkiyesine mütekabilen riayet" esasına dayanan, on yıllık bir saldırmazlık paktı imzaladı. İşte İkinci Dünya Savaşı'nda Türk dış politikasının temel çelişkisi buradan doğmuştur: Türkiye İkinci Dünya Savaşı başında savaşa girmemeye değil, girmeye yönelik anlaşmalar imzalamış ve bu anlaşmalara uyma zorunluluğu ortaya çıkınca da, bu kez savaşması gereken ülkelere yaklaşmış ve onlarla da anlaşmalar imzalamıştır. Bu durum ise, savaş halindeki ülkelerin Türkiye üzerinde çeşitli baskı ve tehditlerine yol açmıştır.

Churchill daha 1940 sonbaharında, "Türkiye'nin, mümkün olduğu kadar çabuk savaşa girmesini" istiyor ve "Eğer girmezse, tamamen yalnız kalacak, Balkan ülkeleri birer birer yutulacak ve biz de kendisine yardım edebilecek güçte olmayacağız" diyordu. Bununla beraber, müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskısı, asıl 1943 başları sonra yoğunlaşmıştır.

İngiltere, Amerika ve Sovyetler Birliği Ocak 1943'te Kazablanka'da Türkiye'yi savaşa sokma konusunda girişimde bulunmayı kararlaştırmıştır. Aynı ay içinde Churchill

bizzat Adana'ya gelerek İnönü'yle görüştü. Churchill anılarında, Türk yöneticilerinin bu görüşmelerde Sovyetler Birliği ile ilgili kuşkularını dile getirdiklerini ve kendisinin de Stalin'e bir mektupla durumu bildirdiğini yazar. Bu mektubunda Churchill, şunları söylemektedir: "Onlara, tecrübeme göre Sovyetler Birliği'nin hiçbir taahhütünü veya anlaşmasını bozmadığını... barış masasında Türkiye için en emin yerin bir savaşçı olarak galiplerle birlikte olacağını söyledim. Bütün bunları ittifakımıza uygun olarak ortak çıkarlarımız için söyledim ve onaylayacağınızı umarım." Stalin ise yanıtında, Almanya'nın, Sovyetler Birliği'ne saldırmasından üç.dört gün önce Türkiye'yle imzaladığı dostluk anlaşmasından söz ederek, "Bugünki durumda Türkiye'nin İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne karşı vecibeleriyle, Almanya'ya karşı vecibelerini nasıl bağdaştırmayı düşündüğü meselesi benim için açık değildir" diyordu.

Türkiye üzerindeki baskılar, 1943 yılının son aylarında daha da arttı. Özellikle Tahran Konferansı'nda Churchill, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda üçlü daveti reddettiği takdirde, İngiliz hükümetinin artık Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve boğazlardaki hakları konusunda ilgi duyamayacağını ifade etti. İkinci Kahire Konferansı'nda da hiç sonuç alınamayınca Churchill, 1944 Mayısında bir demeçle tutumunu şöyle açıkladı: "Türkiye'nin şimdiye kadar takınmış olduğu ve takınmakta olduğu vaziyet, benim fikrimce, barış sırasında, Türklere müttefiklere katıldıkları takdirde elde etmiş olacakları kuvvetli mevkii temin edemeyecektir."

Amerika'nın Türkiye'ye karşı tutumu daha yumuşak olmuştur. Aslında Amerika, Türk-Alman saldırmazlık paktına İngiltere'den daha sert tepki göstermiş ve yaptığı yardımı kesmişti. Ancak Türkiye'nin savaşa katılması konusunda o kadar ısrar etmedi. Hatta Kahire Konferansı'nda Roosevelt, "Türk görüşüne karşı birçok defalar sempatisini

belirtti." Çünkü "Amerikan askeri yöneticileri Türkiye'nin savaşa katılmasından ve General Marshall'ın dediği gibi 'bütün ulaştırma araçlarına el koymalarından' samimi bir şekilde korkuyorlardı."

Türkiye ise bütün bu baskılara boyun eğmediği gibi, Nazi Almanyası ile ilişkilerini de daima sıcak tutmuştur. Saldırmazlık paktı dışında Almanya ile ticari anlaşmalar da imzalayarak, 1943 ve 1944 yıllarında bu ülkeye yılda 90 bin ton krom vermeyi, Almanya'dan da buna karşılık çelik ve savaş malzemesi almayı kararlaştırmıştır. Ekleyelim ki, müttefikler Almanya'ya son darbeyi vuracak olan Normandiya çıkarmasını yaptıkları günlerde dahi, boğazlardan kaçak Alman savaş gemileri geçiyordu. Türkiye, ancak Almanya'nın kesin yenilgisi belli olduktan sonra, 2 Ağustos 1944'te bu ülkeyle diplomatik ilişkilerini kesmiş ve Birleşmiş Milletler'e katılma hakkını elde etmek için de 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmiştir.

Görülüyor ki, Türkiye'nin savaş yıllarında izlediği dış politika, Türkiye'yi galip devletler nezdinde pek yüceltici bir politika olmamıştır. Bununla beraber bu politika, Türk devlet adamları tarafından rahatlıkla savunulmuştur. 1943 Haziranında toplanan CHP Altıncı Kurultayında, Başbakan Şükrü Saracoğlu, Alman Paktını şu sözlerle övüyordu: "Her iki tarafın samimi arzularından doğan bu muahede, hadiseler gösterdi ki iki tarafın hakiki ihtiyacına cevap veren bir muahededir." Oysa aynı Saracoğlu, Almanya'ya savaş ilan edildiği gün, TBMM'de yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "Türkiye Cumhuriyeti ilk tehlike dakikalarından itibaren sözünü, silahını ve kalbini demokrat milletlerin yanına koydu ve bugüne kadar meclis olarak ve hükümet olarak aldığı kararlarla aynı istikamette yol aldı." Öte yandan, Nazilerin Doğu Avrupa'da hızla ilerlediği ve Kırım Türklerinden sömürge taburları oluşturduğu sıralarda, Türkiye'de faşist propaganda büyük bir hoşgörüyle karşılanır-

ken, Almanya'nın yenilgisi kesinlikle belli olunca Türkiye'de de, "Türkçüler" ve "Turancılar" toplandılar ve tabutluklara yerleştirildiler.

Bu dış politikanın sonucu ne olmuştur? Her şeye rağmen Türkiye'yi bir savaşın türlü ıztıraplarından kurtaran bu dış politika, tutarsızlıkları yüzünden olumsuz sonuçlar da doğurmuştur ve bu olumsuz sonuçlar dış ilişkilerimizin Sovyetler Birliği ile bozulması, İngiltere ve Amerika ile de soğuması şeklinde ortaya çıkmıştır. Sovyetlerle bozulan ilişkilerimiz, bu ülkenin 1925 tarihli dostluk ve saldırmazlık anlaşmasını feshine ve Türkiye'den toprak ve üs taleplerine; İngiltere ve Amerika ile soğuyan ilişkilerimiz de bu ülkelerin bir süre Türkiye'yi kaderiyle baş başa bırakmalarına yol açmıştır. Bu durum ise, bir yandan Türkiye'yi tam bir çaresizlik ve teslimiyet içinde Anglosakson dünyasına doğru iterken, öte yandan da yeni gelişen Türk demokrasisinin başlıca özelliğinin oluşmasında rol oynamıştır. Bu gelişim nasıl olmuştur?

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı arifesinde İngiltere ve Fransa ile görüşmelere girişip, daha önce sözünü ettiğimiz deklarasyonları yayımlaması Sovyetler Birliği tarafından çok olumlu karşılanmıştı. Ancak Ağustos 1939'da Sovyetler Birliği Nazi Almanyasıyla bir saldırmazlık paktı imzalayınca, Türkiye'ye karşı tutumu da değişti. Bu yeni tutum, Türk-İngiliz-Fransız anlaşması henüz imzalanmadan ortaya çıktı.

Türkiye, daha önceki deklarasyonlara uygun olarak İngiltere ve Fransa ile ittifaka girmeden önce, bu yeni kurulacak bağları Sovyetlerle mevcut dostluk ilişkileriyle uzlaştırma yollarını aradı. Bu amaçla da Eylül 1939'da, Dışişleri Bakanı Saracoğlu başkanlığında bir heyet Sovyetler Birliği'ne gitti. Ancak Sovyetler Birliği, yeni müttefiği Almanya'nın da bu yöndeki baskılarıyla, bu görüşmelerde olumsuz bir tutum takınmış ve sonuç olarak da herhangi bir

anlaşma imzalanmamıştır.

Sovyet-Alman anlaşması yürürlükte olduğu sürece, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı bu tutumu devam etmiştir. Hatta Kasım 1940'ta Hitler-Molotof görüşmelerinde Türkiye aleyhine pazarlıklara da girişilmiş ve Sovyetler Birliği "uzun vadeli kiralama yoluyla Boğazlar bölgesinde kara ve deniz kuvvetleri için üs kurulmasını" istemiştir. Görüldüğü gibi, savaştan sonra Türkiye'ye karşı ileri sürülecek olan talepler, daha savaşın başından beri Sovyet yöneticilerinin kafalarında mevcuttu.

Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırması ve İngiliz-Sovyet anlaşmasının imzalanmasından sonra, Türk-Sovyet ilişkileri, Türkiye'yi savaşa sokma çabaları içinde geçmiştir. Bununla beraber, Nazilerin Sovyetlere saldırmasından dört gün önce, Türkiye ile bir saldırmazlık paktı imzalamaları Sovyetlerin belleğinde çok kötü izler bırakmıştır. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı sona ererken Türkiye'ye karşı Sovyet tutumu da açıklık kazanmaya başlamıştır.

Sovyetler, önce bir notayla, 1925'te imzalanan ve süresi 7 Kasım 1945'te bitecek olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması'nı, İkinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen "derin değişiklikler" nedeniyle feshedeceklerini bildirdi. Türkiye'nin yeni bir anlaşmayla ilgili ilişki kurmak istemesi üzerine de, bu anlaşmanın koşulları olarak Türk-Sovyet sınırlarında değişiklik istediklerini; herhangi bir saldırıya karşı boğazların ortaklaşa savunulmasını ve Montreux Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini ileri sürdüler. Bu talep, 7 Haziran 1945'te Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper ile Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof arasındaki bir görüşmede geçmiş ve o sırada herhangi bir resmiyet kazanmamıştır. Bununla beraber, Türk devlet adamları üzerinde bir kuşku ve güvensizlik duygusu yaratmıştır.

Sovyetlerin Türkiye ile ilgili talepleri ilk kez Potsdam Konferansı'nda resmi görüşmelere konu olmuştur. Tem-

muz 1945'te Truman, Churchill ve Stalin'i bir araya getiren bu önemli konferansın gündeminde boğazlar sorunu da vardı.

İngiltere ve Amerika, Boğazlar konusunda Sovyetlere üs vermekten çok, Boğazlardan serbest geçişi üç büyük devletle, diğer ilgili devletlerin güvencesi altına koymayı, yani Boğazları "uluslararasılaştırmayı" savunmuştur. Batılı devletlerin, bütün uluslararası su yollarından geçiş serbestliği ilkesi üzerinde durmalarına karşılık, Sovyetlerin Türk Boğazlarının "özel durumu" üzerinde ısrar etmeleri bir anlaşmaya varmalarını önlemiş ve sonunda üç devlet görüşlerini Konferans'tan sonra ayrı ayrı Türkiye'ye bildirmeye karar vermişlerdir. Sovyetlerin toprak taleplerine gelince, Truman bunun, "Türklerle Rusların kendi aralarında çözecekleri bir mesele" olduğunu belirtmiş ve üzerinde durmamıştır.

Amerika'nın tutumu ne zaman değişmeye başlamıştır? Bazı yazarlara göre, Amerika Boğazlar konusundaki görüşünü, Postdam kararları gereğince Türkiye'ye sunduğu 2 Kasım 1945 tarihli notasında değiştirmiştir. Gerçekten bu noktada, Amerikan savunma uzmanlarının ısrarı üzerine" Boğazların uluslararası bir statüye tabi kılınmasından vazgeçiyordu. Bununla beraber, Amerikan görüşünün henüz Boğazları Türk egemenliğine terk etme yönünde olduğu da söylenemez. Notaya göre, Boğazlar, Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerinin geçişine her zaman açık, buna karşılık Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine de, bazı özel haller dışında, her zaman kapalı olmalıdır. Görülüyor ki, Amerika, Sovyetlerin ortak savunmayla ilgili taleplerine değinmeden, Boğazlardan gemilerin geçişi konusunda Karadeniz devletlerine daha geniş yetkiler verilmesini kabul etmektedir. Bu bakımdan, Amerikan görüşü henüz Türk egemenliğine ağırlık tanımaktan uzaktır.

Amerika'nın Türkiye ile ilgili tutumunun 1949 başlarından itibaren değiştiğini görüyoruz. Bunda İkinci Dünya Savaşı'nda çok yıpranmış çıkan ve özellikle Doğu Akdeniz'deki "sorumluluklarını" Amerika'ya devretmeye çalışan İngiliz emperyalizminin de itici rolü olmuştur. Churchill, Mart 1946'da Amerika'nın Missouri eyaletinde yaptığı bir konuşmada, Sovyetler Birliği'ni çok ağır bir dille suçluyor ve ilk kez "demirperde"den söz ediyordu. Bazı yazarlarca "soğuk harbin en önemli işaretlerinden biri" olarak kabul edilen bu konuşma, gerek yapıldığı yer gerekse zaman itibariyle Amerika'yı geleneksel tecrit siyasetinden uzaklaştırıp dünya işlerine sokma amacına yöneltmişti. Nitekim, aynı ayın sonlarına doğru Amerikan donanmasının en büyük zırhlılarından biri olan Missouri'nin, savaş içinde Washington'da ölen Türk Büyükelçisini Türkiye'ye getirmekle görevlendirilmesi büyük bir sembolik anlam kazanmıştır. Nisan başlarında Türkiye'ye gelen Missouri zırhlısı, görülmemiş bir coşkuyla karşılanıyordu. Amerika'nın Ankara büyükelçisi, Washington'a gönderdiği raporda "Bu, Birleşik Devletler donanmasının şimdiye kadar yaptığı ziyaretlerde bir yabancı hükümet ve halk tarafından Birleşik Devletler donanması subaylarına ve erlerine karşı gösterilmiş dostluk ifadesinin herhalde en dikkate şayan olanıdır" deniyor ve "Türk açısından" da sorun şöyle değerlendiriliyordu: "Türkler olayı, bu bölgedeki kendi menfaatinin Türk bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tehdit eden her Sovyet teşebbüsüne karşı çıkmakta olduğunu Birleşik Devletler'in nihayet anladığı şekilde değerlendirmişlerdir."

Gerçekten, Missouri zırhlısının gelişinden Truman Doktrinine kadar geçen sürede, Türk-Amerikan işbirliği adım adım ilerlemiş ve Mart 1947'den itibaren de Türk dış politikasının temeli haline gelmiştir. Bu arada önemli olay, Boğazlarla ilgili Sovyet taleplerinin bir notayla resmiyet kazanmasıdır.

Sovyetler Birliği 7 Ağustos 1946'da, Türkiye'ye bir nota vererek Boğazlar rejiminin notada belirtilen esaslara uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesini istiyordu. Beş maddeden oluşan notanın ilk üç maddesi, Boğazların bütün devletlerin ticaret gemilerine ve Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerine devamlı açık tutulmasını; Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine ise, ancak özel surette öngörülecek hallerde açık tutulmasını ve bunun dışında kapalı olmasını öneriyordu. Notanın asıl önemli kısmını oluşturan dördüncü ve beşinci maddeler ise, Boğazlar rejiminin kurulması yetkisini sadece Türkiye ve Karadeniz'e kıyısı olan devletlere bırakıyor ve Boğazların, "Karadenize kıyısı bulunan devletler aleyhinde kullanılmasının önüne geçmek amacıyla", Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortak savunulmasını öneriyordu. Görüldüğü gibi notada, Sovyet dışişleri bakanının bir yıl önce Türk büyükelçisine açıkladığı taleplerden sınır değişikliğiyle ilgili olanlar yer almıyor, buna karşılık Boğazların ortak savunulması isteğiyle yetiniliyordu. Sovyetler, bu Notanın birer kopyasını da Potsdam görüşmelerine uygun olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne ve İngiltere'ye sunmuştu.

Bu notalar nasıl yanıtlandırılmıştır? Türkiye'nin, siyasal bağımsızlığına tamamen ters düşen bu isteklere, tek başına kalsa bile "hayır" diyeceği açıktı.[19] Bununla beraber Türkiye, bu konuda acele etmemiş ve ihtiyatlı bir tutumla önce Amerika ve İngiltere'nin yanıtını beklemiştir. Nite-

19 İsmet İnönü, Sovyet Notası alındığı günlerdeki duygularını daha sonra şöyle anlatmıştır: "Boğazları beraber savunacaktık. Yani Rus kuvvetleri gelip Boğazlara yerleşeceklerdi. Sonra, ortak savunmanın icabı diye bizden her şey isteyeceklerdi. Doğu Avrupa'nın ele geçirdikleri ülkelerinde hangi statüye sahipseler bizde de o statüde bulunacaklardı. Kararımı derhal verdim: Cevabımız 'hayır' olacaktı. Bu kararımı verirken kendimizden başka hiçkimseye güvenmiyordum. Fakat Anglosaksonların da Rusya'nın, Akdeniz kapısını tutmasını istemeyeceklerini biliyordum." Metin Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu*, s. 105.

kim notanın Türkiye'ye verildiği günlerde oluşan Recep Peker Hükümeti, programını parlamentoya sunmadan önce Sovyet dostluğundan şu şekilde söz ediyordu: "Bizim büyük komşumuza karşı muhafazada devam ettiğimiz iyi niyet aynı duygularla karşılaştığı ve adalet hislerinin galip geldiği gün güçlüklerin zail olacağına kani bulunuyoruz. Biz kendi hesabımıza, Türk-Sovyet münasebetlerinin geçmişte olduğu gibi gelecekte de mütebariz dostluk ve karşılıklı güvene dayanan özel seyrini yeniden müşahede etmekle ancak memnuniyet duyacağız." Başbakan Peker, daha sonra Nota'nın içeriğini açıklıyor ve şunları ekliyordu: "Şurasını şimdiden söyleyebilirim ki biz bu meselede milletlerarası mukavelelerin hükümlerine de bağlıyız. Ve her şeyin üstünde olarak kendi toprak bütünlüğümüzü ve hükümranlık haklarımızı korumaya mecburuz. Bu, bizim için değişmez esastır. Herhalde Cumhuriyet Hükümeti Sovyet isteğini not etmiştir." Görüldüğü gibi Recep Peker, muhtemel yanıtımızın yönünü belli etmekle beraber, kesin bir ifadeden kaçınmıştır.

Sovyet Notası ilk önce Amerika tarafından yanıtlandırılmıştır. 19 Ağustos 1946 tarihli Amerikan yanıtı, Sovyet notasının ilk üç maddesindeki talepleri haklı buluyor; fakat Boğazların Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortak savunulmasını kabul etmiyordu. Bizzat Başkan Truman da, Türkiye'ye "makul, fakat sert" bir tutum tavsiye ediyordu.

Tarihçilerimize göre, Amerika'nın tutumu 15 Ağustos 1946 tarihinde Beyaz Saray'da, en yüksek düzeyde askeri temsilcilerin de katıldığı bir toplantıda belirlenmiştir. Bu toplantıda ortaya atılan görüşe göre, Sovyet taleplerinin kabulü Türkiye'de Sovyet egemenliğine yol açacak ve bu da kısa bir süre sonra Yunanistan'ın da aynı sona uğraması demek olacaktı. Türkiye ve Yunanistan Sovyet egemenliği altına girdikten sonra da, bütün Akdeniz ve Ortadoğu'da denge bozulacak ve bu bölgedeki ulaştırma yolları tehlike-

ye düşecekti. Bu bakımdan, silahlı bir çatışma pahasına da olsa, Birleşik Amerika bu Sovyet isteklerine karşı kesin bir tavır takınmalı ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yerleşmesine engel olunmalıydı. Bu görüş Başkan Truman tarafından da benimsenmiş ve Sovyet notası Amerika tarafından yanıtlandırılırken, Türk yöneticilerine de, "Amerikan cevabının, mesele en yüksek kademelerde büyük bir dikkatle incelendikten sonra kaleme alındığı" bildirilmiştir.

Amerika'nın tutumu ortaya çıktıktan sonra, Türkiye de yanıtını hazırlamış ve 22 Ağustos 1946'da Sovyet notasının Boğazların yeni statüsü ve ortak savunulmasıyla ilgili taleplerini reddetmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri, 1946 sonlarında Türk Boğazları için Sovyetlerle silahlı bir çatışmaya girebilir miydi? Öyle sanıyorum ki, bu iddiayı ileri sürmek bir hayli güçtür. Amerika notaya yanıtında, Boğazlara karşı bir "saldırı" durumunda "Birleşmiş Milletler Güvenlik Meclisi'nin harekete geçmesi"nden öte bir şey söylememektedir. Truman da, anılarında, Türkiye'ye "makul, fakat sert" bir tutum tavsiye edilirken "herhangi bir taahhütte bulunulmadığını" kaydetmektedir. Truman'a göre, "Amerikan tutumuyla da cesaretlenen Türk Hükümeti Sovyet taleplerini reddetti ve Sovyetlerin açık şiddete başvurmaları halinde mukavemet edeceği hususunda takdire layık bir kararlılık gösterdi." "Türkler bütün Sovyet taleplerine direndiler. Fakat Rusya ve Rusya'ya bağlı bir kukla devlet kendilerine doğrudan saldırsaydı durumları sonsuz derecede daha güç olurdu." Görüldüğü gibi Truman, anılarında, Boğazlar bunalımından belli bir uzaklıkla söz etmektedir ve sorunun çözümünü büyük ölçüde Türkiye'nin kararlı tutumuna bağlamaktadır.

Amerika ve İngiltere'den sonra, Türkiye'nin de Sovyet taleplerini reddetmesi üzerinde, Sovyetler Birliği 24 Eylül 1946 tarihli ikinci bir Notayla isteklerini tekrar etmiştir.

Sovyetler Birliği bu ikinci Notasında (Türkiye'nin Sovyet tekliflerini reddettikten sonra), Karadeniz'e kıyısı olmayan bazı devletlerle birlikte, Boğazlarda askeri önlemler alarak Karadeniz devletlerinin güvenliğine aykırı düşen davranışlarda bulunduğu ileri sürülmektedir. Prof. Esmer'e göre, ilk Sovyet Notasının yanıtlandırılmasından sonra, Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Boğazlarda İngiltere'ye bir ikmal üssü verdiğini ve gene İngiltere'nin Trakya ve Karadeniz sahillerinde denizaltılara karşı radar istasyonları kurduğunu ileri sürmüştür. İşte Sovyetlerin 24 Eylül 1946 tarihli notalarında sözünü ettikleri "askeri önlemler" bunlar olmalıdır.[20]

Sovyetler Birliği, ikinci notasını sadece Türkiye'ye vermişti. Bununla beraber Türk yöneticileri, notadan derhal Amerika ve İngiltere'yi de haberdar etmişlerdir. Amerika ve İngiltere'nin eski tutumunda ısrar etmesi, Türkiye'yi yine manen güçlendirmiş ve Türk Hükümeti, 18 Ekim 1946 tarihinde Sovyet taleplerini yeniden reddetmiştir.

Görüldüğü gibi, ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız Türk-Sovyet ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren daima bozulma yönünde gelişmiştir. Daha önce be-

20 Bu arada şunu da eklemek gerekir: Almanlar Fransa'yı işgal ettikten sonra, Türkleri kışkırtmak için Ankara'daki Fransa büyükelçisinin Fransa'ya yolladığı bazı raporları yayımladılar. Bu raporlara göre, Türk havalarından uçacak Fransız uçakları, Bakü petrollerini bombardıman edeceklerdi. Türk hükümeti buna ses çıkarmayacaktı. Nitekim, o dönemde Fransa'nın Ankara Büyükelçisi olan René Massigli'nin anıları bunu doğrulamaktadır. Anılara göre Massigli Bakü petrollerini bombardıman edecek uçakların İran ve Türk havalarından geçmesi gereğini söyleyince, Saracoğlu, "Demek İran'ın protesto etmesinden çekiniyorsunuz" diyor. Massigli "Türkiye tarafından bir güçlük çıkarılmayacağını bana bundan daha açık anlatamazdı" diye ekliyor. Öte yandan, "Kafkas petrollernin Sovyet askerî, sanayi ve tarımsal gücünün yüzde 80'ini temsil ettiği ve bu bölgeye vurulacak bir darbenin bütün Sovyet devletini çökerteceği" de anılarda not ediliyor. Bkz. René Massigli, *La Turquie Devant La Guerre*, Paris, Mission, Ankara, 1939-1940, 1964, s. 385-386.

lirttiğim gibi henüz savaş çıkmadan Sovyetler Birliği Saracoğlu heyetine soğuk davranmıştır. Sovyetler Birliği, Almanya ile ittifaka giriştikten sonra da (özellikle de Kasım 1940'ta Molotof'un Hitler'le "Avrupa'nın Yeni Düzeni"yle ilgili görüşmeleri sırasında Türkiye aleyhine pazarlıklar yapmıştı. Fakat Türk-Sovyet ilişkilerinde bozulma, Hitler'in Sovyetlere saldırmasından dört gün önce imzalanan Türk-Alman saldırmazlık paktıyla hızlanmıştır. Bu anlaşma sayesinde Naziler, Türk sınırlarında hiçbir güvenlik gücü bırakma zorunluluğunu duymadan bütün güçleriyle Sovyetlere saldırma olanağını buluyorlardı. Ve bir sabah Hitler'in saldırısı kendisine duyurulunca, İnönü, "yatağının üzerinde bağdaş kuruyor ve kahkahalarla gülmeye başlıyordu. Bir dakika, iki dakika, üç dakika..."

Alman faşizmi galibiyetini kolaylaştırmak için, Sovyetler Birliği'nin periferik halklarını ırkçı-milliyetçi fikirlerle harekete geçirerek Ruslara karşı kullanma politikasını gütmüştür. Bu amaçla, 28 Haziran 1941'de Dışişleri Bakanlığı'nda bir "Rusya Komitesi" kurulmuş ve Türkler, Ermeniler ve Gürcüler arasında propaganda faaliyetleri planlanmıştır. Alman "şarkiyatçı"ları da bu amaçla seferber edilmiştir. Naziler Türkiye'de de bu konuda yoğun bir propagandaya girişmişler ve gençlik örgütleriyle askeri-sivil aydınlar arasında çok taraftar bulmuşlardır.[21] Ancak, bu konudaki gelişmeler, bizzat Almanları da ürkütmüş ve Hitler 9 Mayıs 1942'de Sovyetler Birliği'nde, Türklerin yerleşik

21 Alman araştırıcı Gotthard Jaschke'nin *Genç Türklerin Turancılığı* adlı eserinde, fakrikatör bir generalin (Nuri Killigil) Almanların "Rusya Komitesi" tarafından "bağlantı ajanı" olarak seçildiği belirtilmekte ve faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Yazarlara göre, yine bu konuda Von Papen'le işbirliği yaparak önemli roller oynayan başka bir general de Hüsnü Erkilet'tir. Nuri Killigil'in, "Türkiye Liderliğinde Türk Cumhuriyetleri" tasarısı reddedilmekle beraber, Killigil'e olan tüm güvenleri dolayısıyla Alman yöneticileri Papen'e yeniden talimat vermişler.

olduğu bölgelerde Türkiye'ye pay ayırmanın çok yanlış olacağını belirtmiştir.[22] İşte Sovyetler, Türk yöneticilerinin bir yandan bu faaliyetlere göz yumması, diğer yandan da Almanlara karşı savaşa katılmak şöyle dursun onlara krom, bakır, zeytinyağı, pamuk vb. satışını artırarak devam ettirmesi karşısında Türkiye'den büsbütün uzaklaşmıştır.

Burada pek aydınlık olmayan bir nokta üzerinde durmak istiyorum. Bazı araştırmacılara göre, Türk Hükümeti, savaşın sonlarına kadar, müttefiklerle Almanlar arasında bir uzlaşma barışının imzalanabileceği fikrine büyük bir olasılık tanımış ve daha sonrası için de bütün Batı cephesi ile Sovyetler arasında bir savaş ihtimaline hazırlanmıştır. Bir yandan müttefiklerin, diğer yandan da Almanların modernleştirmeye çalıştıkları Türk ordusu, böyle bir olasılıkta, hiç kuşkusuz Sovyetlere karşı Batılıların yanında yer almak üzere ayakta tutulmuştur. Nitekim Sovyetler de bu duyguya kapılmışlar ve Quebeck Konferansı'ndan (Ağustos 1943) sonra, Sovyet basını, "İngiltere'nin Türkiye'ye göndermekte olduğu silahların Almanya'ya karşı değil, fakat savaştan sonra Türkiye'yi Rusya'ya karşı güçlendirmek için kullanılacağı"nı belirtmiştir. Ancak 1944 başlarında müttefikler İtalya'ya Neuttuno ve Anzio'ya çıkar, Sovyet orduları da Romanya ve Çekoslovakya sınırlarına dayanırken, savaşın sonucu artık kesin bir şekilde belli olmuş ve Milli Şef kendisini yanılttığı inancıyla Genelkurmay Başkanı Çakmak'ı görevden almıştır.

İşte Türk-Sovyet ilişkileri İkinci Dünya Savaşı içinde böyle bir gelişim içinde bozulmuş ve Sovyet taleplerine yol açmıştır. Bu gelişimin Türkiye'deki etkileri ne olmuştur?

Sovyet taleplerinin Türkiye'deki en önemli etkisi, ka-

22 Daha sonra Almanya'nın Türkiye'yi kendi saflarında savaşa sürükleyememesi üzerinde de Hitler, "Türkiye müttefiklere karşı vaziyet almazsa, Türkiye ile her türlü görüşme kesilecek ve taviz verilmeyecek" şeklinde bir açıklama yapmış ve Eylül 1942'den itibaren Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'deki Turancı hareketleri kışkırtmaları da yavaşlayarak kesilmiştir.

yıtsız şartsız Amerikancı bir politikanın oluşmasına yardımcı olmasıdır. Aslında bunun asıl dayanağı Sovyet talepleri değildi. Bunun asıl dayanağı, bir yandan savaş içinde palazlanan egemen sınıfların çok partili hayatın getireceği "tehlikeli" fikirlere karşı korkuları, öte yandan da ufukta beliren Amerikan sermayesine aracılık özlemleridir. Bununla beraber Sovyet talepleri de, bu yöndeki eğilimleri hızlandırmak için yoğun bir şekilde kullanılmıştır. 1945 sonlarında bizzat hükümet sözcülerinin teşvikiyle başlayan ve güvenlik kuvvetlerinin hoşgörüsüyle yürütülen McCarthyci terör hareketleri, giderek Türk Demokrasisine de damgasını vuran oluşum haline gelmiştir.

Oysa, ilk ifade şekliyle Sovyet talepleri, Türk siyaset adamları arasında büyük bir korku yaratmamıştı. Dışişleri Bakanı Hasan Saka, bu konudaki bir soruyu, "Rivayetler duydum. Fakat resmî bir talep olmadı" şeklinde yanıtlandırıyor ve "Sovyet radyosunu resmî diye telakki ediyor musunuz?" şeklindeki bir soruya da, "Elbette etmiyorum" diye karşılık veriyordu. Muhalefet lideri Celal Bayar da, aynı konuda şunları söylüyordu: "Rivayet edilen Rus isteklerinin hakikatle bir alakası yoktur... Bugünki Sovyet Rusya ile inkılâp Türkiyesi Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bıraktıkları bütün pürüzleri karşılıklı dostluk havası içinde tamamiyle ortadan kaldırmışlardır... Hususi şahısların dedikodu mahiyetinde olarak yaptıkları hareketler kendi kabuğu içinde boğulup kalmaya mahkûmdur. Rus-Türk münasebetlerinin ahengi, işbirliği devrini yakından takip etmiş bir insan sıfatıyla bunun aksini farz ve kabul etmek benim için pek zordur." Öte yandan, 7 Ağustos 1946'da, Sovyet talepleri Boğazlar konusunda resmiyet kazandıktan sonra da, Hükümet Sovyet karşıtı bir tutum takınmıyor, hatta Başbakan Recep Peker 14 Ağustos 1946'da Meclis'te okuduğu hükümet programında Sovyetler Birliği hakkında övücü ifadeler kullanıyordu.

Durum ne zaman değişmiştir?

Öyle sanıyorum ki Türkiye'nin tutumu, Amerika'nın Türkiye'ye karşı tutumunun açıklığa kavuşması süreci içinde değişmiştir. Bunun ilk belirtilerini Missouri zırhlısının İstanbul'u ziyareti sırasında görüyoruz.

Missouri zırhlısı henüz İstanbul limanındayken İsmet İnönü, "Amerikan donanmasına mensup gemiler bize ne kadar yakın bulunurlarsa o kadar iyi olur" diyordu. Sovyet Büyükelçisinin aksi yöndeki ısrarlarına rağmen, Sovyet talepleri de bu sıralarda Türk kamuoyuna aktarılmıştır. Yine bu dönemde İnönü, protokol kurallarını çiğneyerek, "İstanbul'a gelen Amerikan veya İngiliz filolarının amirallerini bazen İstanbul'a gidip kabul eder, onlara olağanüstü bir ilgi gösterirdi."

Öyle görünüyor ki, Sovyetler Birliği, savaş yıllarındaki dış politikamıza kırgınlığına rağmen, Türkiye'yle bütün bağlarını koparmak istememiştir. Kaldı ki, bizzat işgal altında bulundurduğu İran'ı tahliye etmeye başladığı bir sırada, Türkiye'ye karşı kuvvet kullanması pek olası değildi. Buna rağmen, birtakım budalaca talepler ileri sürerek, Türkiye'nin başka nedenlerle kaydığı Amerikancı politikanın meşru kılınmasına yardımcı olmuştur. İsmet İnönü, daha sonraları tanınmış bir Amerikalı gazeteciye şunları söylemiştir: "Eğer Rusya gelip de aradaki ihtilafları müsait bir şekilde halletmek teklifini yapacak olursa bile ben Türk siyasetinin Amerikan siyasetiyle elele gitmekte devam etmesine taraftarım." Celal Bayar da, birkaç gün sonra bu sözleri aynen tekrarlayarak, kendisinin de aynı fikirde olduğunu belirtmiştir. Bu açıklamalardan anlaşıldığı gibi, iktidar ve muhalefet partileri, Sovyet politikası ne olursa olsun Amerikancı bir politikada anlaşmıştır. Bu politikanın ve Amerika'nın Türkiye'yle ilgili görüşlerinin somut olarak incelenmesine girişmeden, bizzat CHP'nin çok partili hayata geçiş süreci içinde geçirdiği evrim üzerinde durmak istiyorum. Ancak bu yolla toplumsal hayatımızı her yönde şekillendiren Türk-Amerikan ilişkileri de daha iyi anlaşılabilir.

CHP'de Evrim

Daha önceki açıklamalarımda, DP'nin çeşitli toplumsal sınıfları harekete getirdiğini, buna karşılık CHP'nin, tek parti dönemi uygulamalarının sonucu olarak kitlelerden uzaklaştığını ve bürokratik bir kuruluş halini aldığını belirtmiştim. Oysa, çok partili hayata geçişten sonra CHP, oyunun (büyük ölçüde kendisi tarafından konan) kuralları içinde belli bir evrime uğramıştır. Bu evrim, CHP'yi, "genel oy" çerçevesi içinde DP ile yarışmaya ve sonuç olarak da özdeşleşmeye götürmüştür.

CHP'deki değişim esas olarak 21 Temmuz 1946 seçimlerinden sonra meydana gelmişse de, bunun ilk belirtilerini henüz çok partili hayata girilirken görüyoruz. Gerçekten, çok partili hayatla beraber, CHP ikili bir değişime uğramıştır. Bunlardan birincisi siyasal alanda olup, çok partili hayatın kurallarının saptanması ve kendisinin de bu kurallara uyma çabalarıyla ilgilidir. İkincisi ise, toplumsal alandadır ve CHP'nin, içinde bulunduğu yalnızlıktan kurtulma amacıyla bütün sınıflara şirin görünme girişimleriy-

le olmuştur. Ekleyelim ki, her iki gelişim de çelişkilerle doludur.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği iktisadi politikanın yükü, daha çok yoksul sınıfların sırtına binmişti. Bu bakımdan, savaş sonunda CHP iktidarı işçi ve köylü sorunlarına eğilme zorunluluğunu hissetmiştir.

Savaş içinde Milli Korunma Kanunu uygulaması, faşist İtalya'dan alınan İş Kanunu'nu bile işçilere tanınan bazı haklar yönünden kısıtlamıştı. Bu durum "paternalist" bir görünüm verme çabasındaki CHP iktidarını rahatsız etmiş olacak ki, savaş sonunda ilk el atılan toplumsal sorunlardan biri işçi sorunları oldu. "Çalışanların yaşama seviyesinin yükseltilmesi, çalışanlar ile çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin memleket yararına ahenkleştirilmesi..." gibi amaçlarla, Çalışma Bakanlığı'nın kurulması ve bu Bakanlığa bağlı bir tüzel kişilik olarak İşçi Sigortaları Kurumu'nun örgütlenmesi bu sıralarda olmuştur. Bunun dışında, yine işçi sınıfı lehine olarak CHP iktidarı, İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası Kanunu'nun çıkarmış (Haziran 1945) ve İş ve İşçi Bulma Kurumu'nu kurmuştur (Aralık 1945). Bununla beraber, Türkiye'de sendikal hakların ve işçi sınıfının örgütlenme ve bilinç düzeyi bakımından iktisadi mücadele koşullarına dahi tam hazır olmayışı, bu yeni yasaların pratik önemini azaltan bir etkendir. CHP'nin işçi sınıfına karşı zihniyetini çok iyi yansıtan 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'nu ele alırken bu konuya yeniden döneceğiz.

Aynı gelişimi yoksul köylüler konusunda da görüyoruz. Bu konuda temel kanun, Haziran 1945'te kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur. Öyle görünüyor ki, bizzat İsmet İnönü, Kanunun kabulünde en büyük rolü oynadıktan sonra, onun radikal bir biçimde uygulanmasını da içtenlikle arzu etmiştir. Nitekim, Kanunun siyasal etkilerini çok iyi bildiği halde, 1946 seçimlerinde "CHP Be-

yannamesi" yerini tutan konuşmasında şunları söylemiştir:

"Toprak Kanunu, bugün bize karşı olan muhalefetin başlıca sebeplerindendir... Vatandaşları, çiftliklerinde ortakçı ve yarıcı olarak çalıştıragelen bazı politikacılarımız çiftliklerinin ortakçı ve yarıcılara dağıtılması ihtimalini bize affetmemişlerdir. Memleketin büyük davasını düşünmeyip de, yalnız iktidar mevkiinde kalmayı emel edinseydik, büyük toprak sahibi, Mecliste ve memlekette, her yerde nüfuzlu vatandaşları bize karşı ayaklandırmazdık... Hem memlekette esaslı ıslahat davacısı olmak, hem de Türk vatandaşlarının köle hayatı sürmelerine göz yummak, Partimiz için imkânı olmayan şeylerdir. Türk köylüsünü serf halinden kurtaracağız."

Ne yazık ki, ileride göreceğimiz gibi, bu vaatler gerçekleşmemiştir. Kaldı ki, İnönü bu sözleri söylerken bile, bir yandan da CHP büyük toprak sahiplerine ödünler vermeye başlamıştı. Çiftçileri rahatsız eden husus, sadece Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu değildi. Aynı zamanda Toprak Mahsulleri Vergisi'ydi. Bu vergi Ocak 1946'da kaldırılmış, Mayıs 1947'de de kalıntıları silinmiştir.

Çok partili hayata geçerken, CHP rejim konusunda da gerekli önlemleri almaya başlamıştır. Bu açıdan, Mayıs 1946'da olağanüstü toplantıya çağrılan CHP Kurultay'ında çok önemli kararlar alınmıştır. Bu Kurultay'da bizzat İnönü'nün önerisiyle, kendisinin *Değişmez Başkan* sıfatı kaldırılmış; sınıf esasına göre dernekler kurulabileceği kabul edilmiş ve Türk tarihinde ilk kez tek dereceli seçim sistemi onaylanmıştır. Bu arada, muhalefet partilerinin kuruluşuyla, artık hiçbir pratik önemi kalmamış olan Müstakil Grup da ortadan kaldırılmıştır.

Liberal önlemler, bu Kurultay'dan sonra da devam etmiştir. Nitekim, Kurultay'dan bir ay sonra Basın Birliği Kanunu kaldırılıyor; Matbuat Kanunu'nun Bakanlar Kurulu'na gazete kapatma yetkisi veren 50. maddesi değiştirile-

rek bu yetki mahkemelere devrediliyor ve ayrı bir kanunla da basın suçluları affediliyordu. Yine aynı günlerde Üniversitelere bilimsel ve idari özerklik veren bir kanun da parlamentodan çıkmıştır.

Görüldüğü gibi, CHP bir yandan çeşitli sosyal sınıfları cezbetme çabalarını sürdürürken, öte yandan da tek parti döneminin antidemokratik yasalarını ayıklamaya başlamıştır. Aslında, CHP'nin bu girişimleri hiçbir zaman muhalefeti tam anlamıyla tatmin etmemiş ve bütün siyasi mücadele de bu konularda gerçekleşmiştir. Bununla beraber, diyebiliriz ki, çeşitli toplumsal güçlerin baskısıyla belli bir liberalleşme süreci başlamıştır ve bu süreç bizzat CHP'yi de değiştirerek devam edecektir. 21 Temmuz 1946 seçimleri, bu süreçte çok önemli bir aşamayı belirlemektedir.

Aslında 1947 yılında yapılması gereken genel seçimler, CHP tarafından bir yıl öne alınarak Temmuz 1946'da yapılmıştır. Herhalde gittikçe güçlendiği anlaşılan DP'nin örgütlenme çabaları devam ederken seçimlere gitmek CHP'nin lehine bir hususdur. DP'liler, üstelik istedikleri şekilde seçim teminatı da sağlanmadan, seçimlerin öne alınmasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Ancak asıl ihtilaflar, daha sonra bizzat seçimin yapılış koşulları ve sonuçlarıyla ilgili olarak doğmuştur.

1946 seçimlerine epeyce tereddütlerden sonra katılma karar veren DP, büyük bir başarı elde etmiştir. Aslında, açıklanan resmi sonuçlara göre, dört yüz altmış beş milletvekilliğinden ancak altmış altısı kazanmış olmakla beraber, gerçek başarısı bunun çok üstündedir. Çünkü daha sonra hemen herkesin üzerinde birleştiği gibi, bu seçimler dürüst seçimler olmamış ve gerçek sonuçlar geniş ölçüde tahriflere uğramıştır.

1946 ve 1950 seçimlerini, toplumsal analize yardımcı olmak üzere ileride ayrıca ele alacağım. Burada 1946 seçimlerinin yukarıda değindiğim özellikleri üzerinde kısaca durmak istiyorum.

21 Temmuz 1946 seçimleri, bu seçimlerden çok kısa bir süre önce kabul edilen 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'na göre yapılmıştır. Bu kanun, Türkiye'de ilk kez tek dereceli seçimleri gerçekleştirmekle beraber, getirdiği hükümlerle özgür bir seçimin güvencelerini sağlamaktan uzaktı. 4918 sayılı kanunun, daha sonraları çok eleştirildiği gibi, iki temel kusuru vardı. Bunlardan birincisi seçimin gizliliğini sağlamaması, ikincisi de sonuçların olduğu gibi açıklanmasına yardımcı olarak tarafsız bir denetleme mekanizmasını kuramamış olmasıydı.

4918 sayılı kanun, il ve ilçe merkezlerinde "seçimi idare ve kontrol etmek üzere", "Seçim Kurulları" kuruyordu. Bu kurullar, belediye başkanının başkanlığında belediye meclisi üyelerinden seçilen beş kişiden meydana geliyordu. Seçim Kurulları da, genellikle bin seçmeni aşmayacak şekilde "Seçim Büroları"nı düzenliyor ve bu Bürolar için de, yine belediye başkanı ve meclis üyeleri arasından seçim kurullarının seçtiği beş kişilik "Seçim Komisyonları" oluşturuyordu. İşte vatandaş, oyunu bu Komisyonların denetimi altında açık olarak veriyordu. Sonuçların tasnifine gelince, bu da şu biçimde gerçekleşiyordu: Seçim komisyonları, sonuçları belirten tutanakları bağlı oldukları ilçenin seçim kuruluna veriyor; bu kurul da toplamayı yaptıktan sonra, sonucu yine bir tutanakla merkez ilçe seçim kuruluna devrediyordu. Bu işlem yapılırken, ifade edilmiş geçerli oylar da kanuna uygun bir şekilde yok ediliyordu. Yani yakılıyordu!.. Daha sonra merkez ilçe seçim kurulu, "il daimi encümeni üyelerinin katılması ile valinin başkanlığında" toplanarak kimlerin milletvekili seçildiklerini saptıyordu.

Görüldüğü gibi, bütün idarecilerin "tabii CHP üyesi" sayıldığı bir dönemde, böyle bir sistemle yapılan seçimlerin ne sonuçlar doğuracağı açıktı. Nitekim seçimlerden

sonra DP otuz altı ildeki sonuçlara toptan itiraz etmiş[23] ve bu konuda başlayan tartışmalar, sıkıyönetim yasaklarına rağmen uzun süre devam etmiştir. Bu tartışmalarda DP lideri Celal Bayar, "Seçim işlerine fesat karıştırıldığını" ve "Yapılan bunca tazyik ve kanunsuzluklar kafi gelmediği için..., iktidar partisi(nin) sahte mazbata tanzim etmek ve seçim evrak ve mazbatlarında tahrifat yapmaya" mecbur kaldığını belirtmiştir. Bu iddialara yer veren muhalif gazeteler de sıkıyönetim tarafından kapatılmıştır.

Aslında, böyle bir seçim kanunuyla girilen seçimlere müdahale olabileceği kuşkuları çok önceleri başlamıştı. Bu yüzdendir ki İsmet İnönü, CHP'nin 1946 Olağanüstü Kurultayı'nı açarken şunları söylemişti: "İdare amirlerinin, kanun dışında seçime karışma ihtimali yoktur. Kanuna karşı hareket, idare amirlerinin iktidarından değildir... Bu sözlerim, seçim sırasında resmî vazifeli olan ve olmayan bütün vatandaşlarıma kanun hükümlerine dikkatle riayet için bir tebliğidir." Ne var ki, seçimler esnasında bu sözler "tebliğ" yerine geçmemiş; hatta tam aksine bazı kaymakamlar, CHP adaylarına yardım etmeleri için merkezden aldıkları talimatı basına açıklamışlardır.

1946 seçimleri DP'nin ülke çapındaki gücünü çok açık bir şekilde ortaya koymuştu. Bu açıdan CHP Cumhuriyet tarihinde daha önceleri de karşılaştığı bir almaşıkla yeniden karşı karşıya geldi: Bizzat kendi izin verdiği, hatta bir ölçüde teşvik ettiği muhalefete "artık yeter!" mi demeliydi yoksa yine bizzat kendisinin koyduğu demokratik kurallara uymalı mıydı? Seçimlerden sonra İnönü'nün ka-

23 DP yöneticilerine göre, partileri seçimleri daha 1946'da kazanmıştı. Celal Bayar'ın bir eserinde verdiği rakamlara göre, 1946 seçimlerinde aslında DP iki yüz yetmiş dokuz, CHP ise yüz seksen altı milletvekilliği kazanmıştı. Bu rakamlara göre DP, listesindeki bağımsızlarla beraber, seçime girdiği bütün illerde seçimi kazanmıştı. CHP ise, ancak DP'nin seçime katılmadığı on altı ilde seçimleri "kazanmıştı." Bu rakamların da gerçekçi olduğu çok kuşkuludur. Bkz. Celal Bayar, *Başvekilim Menderes*.

bineyi kurma görevini Recep Peker'e vermesi, daha çok birinci olasılığı doğrular gibiydi. Bununla beraber Başbakan Peker, önce ülkedeki demokratik gelişim ile kendi otoriter eğilimlerini uzlaştırma yolunu denemiştir.

Gerçekten Recep Peker, 14 Ağustos 1946'da TBMM'de okuduğu Hükümet Programı'nda, bir yandan "Yeni Hükümetiniz demokrasiyi memlekette en üstün siyasi akide olarak kökleştirmek azmindedir... İç idarede bu yola girişimiz ve bu yol üzerinde kalmakta inanarak sebatımız istikbal Türkiye'sinin ancak bu idare sayesinde mesut olabileceğini iman etmiş olmamızdandır" derken, öte yanda da "Hürriyeti, hürriyet düşmanlarından korumak lâzımdır" diyordu. Bunun için de, DP'lilerin birçok antidemokratik yasanın kaldırılmasına çalıştığı bir ortamda, "Mevcut kanunlar devlet nizamını tutmaya, halkın haklarını korumaya yetmezse yeni kanun teklifi ile huzurunuza geleceğiz" tehdidinde bulunuyordu. İleride göreceğimiz gibi, bu demagoji hiçbir sorunu halletmediği gibi, siyasi bunalımı daha da artırmıştır.

Peker Kabinesi Programı, iktisadi politika konusundaki önerileriyle de CHP'deki çelişkili evrimi temsil ediyordu. Tek parti döneminin koyu devletçi siyaset adamı, 1946 ortamında, programına özel girişimle ilgili olarak şu cümleleri koymuştu:

"İktisadi faaliyetlerimizde hususi teşebbüs ve sermayeden faydalanmak, hususi teşebbüslerle devlet işletmeleri arasında farklı bir muameleye meydan vermemek, onların emniyetle çalışmalarına ve gelişmelerine yardım etmek, devlet teşebbüsleriyle hususi sermaye arasında işbirliği sağlamak, devlet işletmelerinin hususi teşebbüslerle başarılabilecek sahalara yayılmalarını önlemek ve buna aykırı durumları gidermek kararındayız."

Bu genel tutumun dışında programda, özel sektöre karşı İthalat Birlikleriyle Ticaret Ofisinin kaldırılması; dış

ticaretin liberalleşmesi; devlet fabrikalarında üretilen malların toptancı kârı alınmadan tüccarlara devri; serbest şilepciliğin teşviki gibi somut vaatler de vardı. Görüldüğü gibi CHP, çok partili hayatla beraber başladığı egemen sınıfları kazanma çabalarına Peker Hükümetiyle de devam ediyordu. Bununla beraber, Recep Peker'in, "Devlet Nizamı'nı her şeyin üstünde tutan otoriter eğilimleri ve demokrasiyi küçümsüyor gibi görünmesi iktidar-muhalefet ilişkilerini süratle çıkmaza sokmuştur."

Peker Kabinesi, muhalefetin eleştiri alanını ve ölçüsünü genellikle kendi denetimi altında tutmak istemiştir. Bunun için de, basın kanunu değişikliklerinde olduğu gibi bazen antidemokratik kanunlar çıkarmış,* bazen de İstiklal Mahkemeleri'ni anımsatarak açık tehditlerde bulunmuştur. DP'nin Birinci Büyük Kongresi toplanmadan az önce sol akımlar üzerinde tam bir terör estirilmiş, sol eğilimli örgütler ve yayın organları kapatılmış; Kongre'den hemen sonra da Meclis'te İçişleri Bakanı yıkıcı faaliyetlerin tarihi hakkında uzun açıklamalar yaparak DP ile ilgili imalarda bulunmuştur. DP ise, sıkıyönetim altında devam ettirilen bu tehdit ve yıldırma kampanyası karşısında sinmemiş, zaman zaman ara seçimleri ve parlamentoyu boykot ederek de sert bir mücadele yöntemi benimsemiştir.

İktidar-muhalefet ilişkilerinin bu şekilde çıkmaza girişi, İsmet İnönü'yü harekete getirmiş ve Devlet Başkanı bir taraftan muhalefet lideri, diğer taraftan da başbakanla yaptığı uzun görüşmelerden sonra, Türk milletine, siyasal tarihimize *12 Temmuz Beyannamesi* adı ile geçen açıklamayı yapmıştır. Türk demokrasisinin gelişiminde son derece önemli bir yer işgal eden ve adeta onun niteliğini belirleyen bu uzlaşma bildirisi üzerinde özellikle durmamız gerekiyor.

* Bu değişiklikler için bkz. *Resmi Gazete*, 4955 sayılı kanun, 24 Eylül 1946, no: 6416.

Daha önce belirttiğim gibi DP, Birinci Büyük Kongresi'nde kabul ettiği Hürriyet Misakı'nda, eğer "Anayasanın ruhuna ve metnine aykırı olan" ve "vatandaş hak ve hürriyetlerini baskı altında bulundurmakta ve milli iradenin serbestçe tecellisine engel teşkil etmekte olan" kanunlar kaldırılmazsa Meclis'i terk etme kararı almıştı.

Mevcut iktidarı büyük bir sorumluluk altında bırakacak öyle bir kararı DP uygulayabilecek miydi?

Bizzat Misak'ın metni bu konuda çok açık görünmektedir. Misak'ta, "Böyle bir kararın devlet kuruluşumuzda meydana getireceği akisler üzerinde durmayarak bu tarihi kararı almak partimiz için zaruret olacaktır" deniyordu. Oysa, Peker Kabinesi bu yönde hiçbir adım atmadığı gibi, zaman zaman yeni baskı kanunları getirebileceğini dahi ima ediyordu. Öte yandan 1947 Haziranı başlarında DP Grubu, bizzat harekete geçerek, parlamentoya antidemokratik kanunların kaldırılmasıyla ilgili kanun teklifleri sundu. Bu tekliflerin de reddi, Hürriyet Misakı'nda dile getirilen kararın uygulanmasına yol açacaktır. İşte 12 Temmuz Beyannamesi'ne varan görüşmeler bu ortamda başlamıştır.

Siyasi bunalımın belli bir yoğunluk kazanması üzerine İnönü, 7 Haziran 1947'de muhalefet liderini çağırarak görüşmelere başlamış ve daha sonra bu görüşmelerini DP'liler ve Hükümet sorumlularıyla, bazen ayrı ayrı bazen de birlikte yaptığı toplantılarla devam ettirmiştir. Bu görüşmelerde İnönü, her iki tarafın iddialarını ve bu iddialar karşısındaki yanıtlarını dinlemiş ve partilerüstü bir tutum takınarak uzlaştırıcı bir rol oynamak istemiştir. İşte 12 Temmuz Beyannamesi bu çabaların bir ürünüdür.

Devlet Başkanı İsmet İnönü, 12 Temmuz Beyannamesi'nde bu görüşmeleri anlatarak, her iki tarafın da karşı iddiaları reddettiğini belirtmekte ve bunalımın "düğüm halini muhafaza ettiğini" söylemektedir. Daha sonra da, "Şimdi ben, bu düğümü çözmeye çalışacağım" diyerek tutumu-

nu şöyle ortaya koymaktadır: "Bu zeminde ben Devlet Reisi olarak kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görürüm."

"İdare mekanizması, yani valilerimiz ve maiyetleri, bir seneden beri ağır bir tecrübe geçirmişlerdir. Öyle zamanlar oldu ki, memlekette hükümetin mevcut olup olmadığı bile şüphe götürür idi."

"Sorumlu hükümetin huzur ve asayiş vazifesi münakaşa götürmez. Fakat, meşrû ve kanunu siyasi partilere karşı tarafsız, eşit muamele mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır. Bu arada, siyasi partilere mensup olan veya görünen hususi maksat sahiplerinin şirretliklerini pervasız olarak tesirsiz bırakmak hususunda partilerin dikkat göstermeleri icabeder."

"Siyasi partilerin hangisi işbaşına gelirse gelsin, onlar idare mekanizmasında çalışanların haklarına ve itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette olacaklarına inandıracaklardır."

"Zannediyorum ki Hükümet Reisi ile muhalefet lideri arasındaki son tartışmada, iki tarafı sebat ettikleri noktadan ayırmak gayretine düşmeksizin, her iki tarafın bekledikleri şeyleri söylemiş ve temin etmiş oluyorum."

Görüldüğü gibi, Devlet Başkanı partilerüstü bir tutumla, her iki parti yöneticilerine uyarı ve önerilerde bulunmaktadır. DP'den, "hususi maksat sahiplerinin şirretliklerini" etkisiz bırakması istenirken, CHP hükümetine de idare mekanizmasını tarafsız bir şekilde kullanması önerilmektedir.

12 Temmuz Beyannamesi'nin partiler açısından doğurduğu sonuçlara ileride değineceğim. Şimdi bizzat bu uzlaştırıcı girişimin Türk demokrasisi açısından taşıdığı anlam üzerinde durmak istiyorum.

Daha önceki açıklamalarımda, sınıfsal dayanakları bakımından CHP'den farklı yönleri olmakla beraber, DP'nin,

esas olarak yönetici zümre içinde bir uzlaşmanın ürünü olduğunu belirtmiştim. 12 Temmuz Beyannamesi, işte bu olguyu doğrulayan ve güçlendiren yeni bir gelişmedir. Gerçekten bütün olayların akışı, Atatürk'ün Serbest Fırka dolayısıyla kısa bir süre oynadığı rolü, İnönü'nün de 1946'da girilen çok partili hayatta oynamak istediğini göstermektedir.[24] DP yöneticileri, hissettikleri bu eğilimi derhal başarıyla kullanmışlar ve bu konuda gerek partileri içinde gerekse dışında dolaşan söylentileri tekzip etmedikleri gibi, tutumlarıyla da onaylar görünmüşlerdir. Dikkat edilirse, ilk muhalefet döneminde DP kurucuları, İnönü'nün kişiliğinden çok hükümeti hedef almışlardır. Bunun aksine davrananları, "müfrit" olarak damgalamışlar ve giderek partiden uzaklaştırmışlardır.[25] Yine DP'nin bu dönemde en çok

24 Metin Toker şunları yazıyor: "1930'lardaki tek partiden çok partiye geçiş denemesinde Atatürk, Devlet Başkanlığında kalma konusunda, sanırım 1947'de İsmet İnönü'nün kafasındaki fikirlere sahipti." Herhalde cümleyi tersine okumak bize daha doğru bir fikir verecektir. Yani 1947'de İnönü, 1930'da Atatürk'ün kafasındaki fikirlere sahiptir.

25 Yine Metin Toker'in yazdığına göre, Celal Bayar bunları İnönü'ye şikâyet ve jurnal dahi etmiştir. Metin Toker, DP yöneticilerinin bu konudaki ikili oyununu şöyle açıklıyor: "O devrede görülen ikinci husus, Demokrat liderlerin İnönü'de maharetle teşhis ettikleri bu zaafı mükemmel işledikleri, onun ağzına, istediği balı çalmakta hiç cimri davranmadıklarıdır... Celal Bayar'ın, daha baştan, iktidar DP'ye teveccüh ettiği takdirde kendisi için Cumhurbaşkanlığı koltuğunu ayırmış bulunduğu, şüphe dahi kaldırmayacak bir gerçekti. Ancak oraya giden yolda başlıca mani İnönü'yü oyalamak şarttır. İşte, Demokratlar 1947 ile 1949 arasında bu oyalamayı mükemmel başarmışlardır. Perdenin önünde halka hitaben söylenmeleri gerekeni söylemişlerdir. Arkadan, hemen perdenin gerisine koşmuşlar, İnönü'ye zayıf olduğu noktada, yani *Milletin Cumhurbaşkanı* seçilmek sevdasında teminatlarını tekrarlamışlardır. Söyledikleri mazeret daima şu olmuştur: 'Ne yapalım, partiyi müfritlere kaptırmamak için orada öyle davranmaya mecburuz'. Ve, karnında kırk tilkiyi, kuyruklarını birbirine değdirmeksizin dolaştırabildiği söylenilen o kurnaz İnönü bu oyuna gelmiştir." Toker, bu konuda şu somut örneği vermektedir: 12 Temmuz Beyannamesi'nden sonra DP il başkanlarından meydana gelen Küçük Kongresini toplar. Kongre, hükümete karşı hayli sert bir bildiri yayımlar. Bunun üzerine Bayar, tekrar İnönü'yü ziyaret eder. Toker bu görüşmeyi şöyle anlatıyor: "İnönü, DP Başkanı'na tebliğin

ısrarla savunduğu görüşlerden biri Devlet Başkanlığıyla parti başkanlığı kurumlarının birbirinden ayrılmasıydı. Bu öneri de, DP'nin İnönü'yü partiler üstü bir tutum içinde görmek istediği izlenimini yaratmıştır. O kadar ki, bazı CHP ileri gelenleri, 12 Temmuz ertesinde toplanan DP il başkanları toplantısında, İnönü'nün DP'nin de Cumhurbaşkanı adayı seçileceğine samimiyetle inanmışlardır.[26]

Görüldüğü gibi, 12 Temmuz Beyannamesi bir uzlaştırma girişimidir. Bu uzlaştırma gereğini İnönü, Beyanname'de şöyle savunmaktadır: "Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasında temel şartın, yani emniyetin yerleşmesidir. Bu emniyet bir bakımdan memleketin emniyeti manasını taşıdığı için gözümde çok ehemmiyetlidir. Muhalefet, teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır. Büyük vatandaş kitlesi ise, iktidar şu partisinin veya öteki partinin elinde bulunması ihtimalini vicdan rahatlığı ile düşünebilecektir." Kısaca İnönü, Temmuz 1947'de "memleketin emniyeti" sorununu, çoğulcu demokrasinin gereklerinden önce düşünmektedir. Bu tutumun, İnönü ve CHP açısından gelişimini tarihi akış içinde izleyeceğiz.

12 Temmuz Beyannamesi her iki partide de büyük yankılar uyandırmış ve bölünmelere yol açmıştır. CHP'deki evrimi açıklamaya çalıştığımız bu satırlarda, önce bu partideki gelişim üzerinde duralım.

12 Temmuz Beyannamesi CHP içinde bir dönüşümü ifade ediyordu. Bu dönüşüm, İnönü açısından DP muhale-

---

sert olduğunu söyledi. Bayar buna hak verdi. Fakat İnönü kendilerini anlamalıydı. Müşkilatları çoktu. Müfritler rahat bırakmıyorlardı. Bayar, partisi hakkında Cumhurbaşkanına geniş izahat verdi. İsimler saydı. İnönü, bu samimiyet karşısında içlenmişti. Bayar ayrılırken sarıldı, kendisini öptü."

26 Nihat Erim bu toplantı için İnönü'ye, "Herhalde sizi Cumhurbaşkanı adayı ilan edeceklerdir, Paşam!" demiş.

fetine karşı bizzat kendisinin göreve çağırdığı otoriter eğilimli Peker Hükümetini de suçlama anlamı taşıyordu.[27] Beyanname, bu bakımdan Peker Hükümeti tarafından pek olumlu karşılanmamıştır. Ancak Başbakan Peker, İnönü'nün "demokrasiyi kurtarma" amacına yönelik bu tutumunu, paradoksal bir şekilde bizzat demokrasiye, daha doğrusu 1924 Anayasası'nın demokratik niteliğine aykırı bularak eleştirmiştir. Gerçekten 1924 Anayasasına göre başbakanı devlet başkanı tayin etmekle beraber, bu tayinden sonra hükümet, artık devlet başkanına karşı değil parlamentoya karşı sorumlu oluyordu. Öte yandan, devlet başkanının "partileri uzlaştırıcı" nitelikteki çabaları emredici bir nitelik taşıyamazdı ve ancak bir tavsiyeden ibaretti. Bu bakımdan, Peker Hükümeti kendini 12 Temmuz Beyannamesi ile bağlı saymıyordu.

Görüldüğü gibi, çok partili hayat bir fiili durum olarak kendini kabul ettirdikçe, bizzat tek parti döneminin özlemlerini temsil eden bir hükümet bile, çoğulcu demokrasinin hukuki temelini oluşturan 1924 Anayasası'nın temel kurallarını bir savunma silahı olarak kullanmaktadır. Ancak içten bir demokrat olmayan Hükümet Başkanı, Parti Başkanı'nın desteğini kaybettikten sonra, yavaş yavaş gerilemiş ve sonuç olarak da istifa etmek zorunda kalmıştır. İnönü, Peker'in karşısına "35'ler" adı verilen "mutedil" bir muhalefet grubu çıkarmış ve hükümet değişimini bu şekilde sağlamıştır. "35'ler" çok partili hayatı isteyen ve daha çok gençlerden oluşan bir grup CHP milletvekiliydi. Muhalefet yıllarında CHP'nin önemli sözcüleri bunların arasından çıkmıştır.

Recep Peker Hükümeti'nin istifası ve yeni hükümeti San Fransisco anlaşmasını Türk Dışişleri Bakanı sıfatıyla

27 Toker'in yazdığına göre, Beyanname'nin ilk metni DP'nin çok daha lehineymiş ve muhalefet partisine karşı "fazla iltifatkâr" kısımlar Başbakan Recep Peker'in isteğiyle metinden çıkarılmış.

imzalamış olan Hasan Saka'nın kurmaya memur edilmesi, 12 Temmuz Beyannamesi'nin CHP açısından ifade ettiği dönüşümün sonuçlarıdır.

Başbakan Hasan Saka'nın TBMM'ye sunduğu program, 12 Temmuz Beyannamesi'nin ana fikrini temel alıyordu. Gerçekten programda, "Devlet Başkanı'nın 12 Temmuz Beyannamesi'nde en kesin ifadesini bulan yeni iç politika devrinde hükümetimizin başlıca vazifesi, bu geniş demokrasi rejiminin kurucusu olan inkılapçı partimizin umdelerine dayanarak memlekette gittikçe gelişen bir sistemin ve onun temeli saydığımız siyasi emniyetin inkişafını sağlamaya çalışmak olacaktır" deniyordu. Bunun dışında programın bir özelliği yoktur ve genel vaatlerle doludur.

Peker Hükümeti'nin çekilmesi ve Saka Hükümeti'nin kurulmasından çok kısa bir zaman sonra toplanan 7. CHP Kurultayı, program ve tüzükte yaptığı değişikliklerle iktidar partisindeki evrimi tamamlamıştır. CHP 7. Kurultayı genel oy çerçevesindeki siyasal rekabet ortamında, partiyi DP'ye büsbütün yaklaştırmıştır.

Daha önceki açıklamalarımda CHP ile DP arasında önemli bir ideolojik fark bulunmadığını, ancak DP'nin, toplumsal dayanakları bakımından egemen sınıfları daha iyi temsil ettiğini ve halkı da peşinden sürüklediğini belirtmiştim. İşte, CHP iktidar partisi olarak yaptığı bu son Kurultay'da, savaş yıllarındaki çeşitli girişimleriyle kendisinden soğuttuğu sınıfları yeniden kazanmanın son çabalarını sarf etmiş ve bu konuda kararlar almıştır. Bu kararlar, devletçilik ve laiklik ilkelerinin yeniden tanımlanmalarıyla ilgilidir.

CHP 7. Kurultay'da kabul ettiği programında devletçiliği, "... Özel teşebbüslerin başarmaya imkân bulmadığı veya yeter derecede başaramadığı, yahut kazançlı bulmadığı için girişmediği işleri devlet üzerine alabilir" şeklinde tanımlamış ve diğer birçok maddeyle devletçiliği, neredeyse

özel girişimciliğin bir yardımcısı haline getirmiştir. O kadar ki, yeni programda, devletin "belli plan ve programlar" yapma görevi bile, "özel teşebbüslerin tam bir güvenlik içinde çalışmasını sağlamak" amacına yönelmiştir.

CHP yeni iktisadi anlayışını tarıma da uygulamış ve Çiftçiyi Toprâklandırma Kanunu'nun toprak ağalarını pek rahatsız eden 17. maddesini kaldırmaya karar vermiştir. Bu karar, parti programına şöyle geçmiştir: "Toprak Kanunu'nun ana prensipleri mahfuz kalmak üzere bu kanunun mülkiyet güvenliği, toprak sahiplerine bırakılacak azami miktar ve kamulaştırma değeri yönlerinden gözden geçirilmesini faydalı buluruz" (Mad. 43). Bu maddede "gözden geçirilmesi", yani değiştirilmesi kararlaştırılan özellikler göz önünde bulundurulursa, Kanun'un hangi "ana prensipler"inin "mahfuz" tutulacağı sorunu gerçekten araştırılmaya değer.

Aynı gelişimin köy eğitimini ilgilendiren yönleri de Kurultay'da ele alınmıştır. Bu konuda, yine toprak ağalarını tedirgin eden Köy Enstitüleri üzerinde durulmuş ve bu eğitim kuruluşlarının özelliğini oluşturan uygulamalı eğitim faaliyetleri ikinci plana atılarak kültür derslerine ağırlık verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar 1946'da Hasan Âli Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç'un görevlerinden uzaklaştırılmalarıyla başlayan, Köy Enstitülerini tasfiye etme sürecinin bir devamından ibarettir.[28]

28 Haziran 1947 ve Eylül 1947 tarihlerinde kabul edilen 5117 ve 5129 sayılı kanunlarla, köy öğretmenine toprak yerine maaş verme ve onu "sağlık memuru" yapma yolları açılıyordu. 1947-1948 ders yılında da Köy Enstitüleri'nin asıl öğretim kadrosunu yetiştiren Yüksek Köy Enstitüleri kapatılmıştır. İnönü, 23 Kasım 1967'de yapılan bir görüşmede (*Milliyet*), Köy Enstitülerinin başarısızlığına işaretle, "Bunun hicranını ben daima çekerim" demiş ve "Bunlar demokrasiyle yürütülmesi güç olan şeylerdir" diye eklemiştir. Gerçekten Köy Enstitüleri, yoksul halk kitleleri lehine bütün fikirlerin tabu ilan edilerek baskı altına alındığı ve siyasi mücadelenin iki sağ partinin tekelinde kaldığı bir "demokrasi"yle yürütülemezdi ve yürütülememiştir.

Nihayet CHP 7. Kurultayı laiklik konusunda da uzun ve hararetle tartışmalara sahne olmuştur. DP ile bu konuda da yarışa çıkan parti, programındaki laiklikle ilgili maddeye şu fıkrayı eklemiştir. "Din anlayışı vicdan işi olduğundan her türlü taaruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karışılamaz" (Mad. 15).

Aslında, CHP'nin din politikasındaki yumuşama daha önce başlamıştı. Tek parti döneminin katı laiklik uygulamasının çok partili hayatta doğuracağı sonuçları sezen bir kısım parti yöneticileri, bu konuda daha toleranslı bir tutum öneriyorlardı. Bu düşünceyledir ki, CHP Meclisi 1947 başında hükümete, Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında okullara din dersi konması ve din adamı yetiştiren okullar açılması konularında yetki vermiştir. İşte CHP Kurultayı bu teklifleri yeniden ele almış, uzun tartışmalardan sonra hedefine ulaşmıştır. Gerçekten, Kurultay'dan sonra CHP Meclis Grubu soruna yeniden eğilmiş, dinde liberalleşmeyi kabul etmiş ve daha sonra da din eğitimiyle ilgili kanun teklifleri Meclis'e sunulmuştur. Sonuç olarak CHP, bu konuda da DP'ye benzemiş ve böylece rakibinin elinden seçmenleri kazanmada çok etkili olabileceğini sandığı bir silahı almak istemiştir.

Öyle sanıyorum ki, bütün bu açıklamalar çok partili hayatta CHP'nin geçirdiği evrimi ana hatlarıyla ortaya koymaya yetmiştir. Kısaca, CHP çok partili hayatta çeşitli sınıf ve zümreleri kazanmak için DP ile çetin bir rekabete girişmiştir. Bunun için de, bir yandan daha önceki iktisat politikasına tamamen ters düşen uygulamalara girişirken, öte yandan da Kemalist ideolojiden ödünler vermiştir. Bu süreç her iki partiyi birbirine son derece benzer hale getirmiş ve Türkiye'deki "partiler demokrasisi" bir "ikiz partiler demokrasisi" haline gelmiştir.

CHP'deki evrim, bizzat DP yöneticileri tarafından da

saptanmış ve değerlendirilmiştir. Adnan Menderes bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamıştır: "Denilebilir ki, iki Halk Partisi mevcuttur. Birisi 1945 senesine kadar olanı, diğeri de ondan sonra vücut bulmaya başlayanı. Aynı isim altında akla kara kadar birbirine zıt iki ayrı fikir ve felsefe temeline dayanan bu partinin bir fikir ve prensip partisi olmaktan ziyade tamamen iktidarı muhafaza etmek kaygusuyla her türlü fikir ve prensip tavizlerine peşinen razı olmuş bir teşekkül olduğunu ispat etmez mi? Uzağa gitmeye ne hacet? Demokrat Parti kurulduğu zaman mevcut olan Halk Partisi programı ile bir de fikir ve prensip olarak Demokrat Parti'nin vücut bulmasından sonra tadil edilen Halk Partisi programına bakmak, bu hakikatleri görmek için kâfidir."

Gerçekten CHP'deki değişim, partinin "akla kara kadar birbirine zıt" hale gelmesine değilse bile, önemli bir ölçüde değişmesine yol açmıştır. Bu değişimi hazırlayan ve hızlandıran etkenler arasında sadece iç değil, dış etkenler de önemli derecede rol oynamıştır. Özellikle ABD ile kurulan yeni ilişkiler bu gelişmede ağırlığını hissettirmiş ve uluslararası soğuk savaş ortamı da Türk Demokrasisi'nin niteliğini belirlemiştir. Şimdi de sorunun bu yönüne eğilelim.

ABD, Dünya ve Türkiye

Amerika Birleşik Devletleri, İkinci Dünya Savaşı'ndan en güçlü Batılı ülke olarak çıktı. Kendi sınırları içinde herhangi bir savaş yıkıntısının olmaması ve savaş ekonomisinin iş hayatını canlandırıcı yöndeki etkileriyle büyük bir sermaye birikimi sağlayan ABD, savaş sonunda artık geleneksel tecrit siyasetini bırakmak zorundaydı.

1942-1946 yılları arasında Amerikan hükümeti, "iş çevrelerinin kullanmaları için yüzlerce yeni fabrika kurarak, sınırsız pazarlar ve büyük kârlar garantileyerek" üç yüz altı milyar dolar harcamıştı. Tekelci kapitalizmin gelişmesinde büyük rol oynayan bu politikanın sonucu olarak, Federal Ticaret Komisyonu'nun bir raporuna göre, savaş sonunda Amerika'da en büyük altmış iki imalat şirketi, ülkedeki "diğer bütün imalat şirketlerinin % 90 kadarının bütün aktifini satın almaya yetecek bir sermaye birikimi" sağlamışlardı. Bu şekilde güçlenen tekelci kapitalizm, savaş sonunda kendi siyasal kadrosunu da anahtar mevkilere yerleştirmeyi başardı. Böylece, İkinci Dünya Savaşı'ndan

sonra kurulacak "yeni düzen" Amerika'nın mal ve sermaye ihracı ihtiyacına yanıt verecek iktisadi ve siyasi düzenlemeleri yapma sorunuyla karşı karşıyaydı.

Gerçekten, Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra izlediği politika, dünyanın her bucağında etkilerini hissettirmiştir. Özellikle nükleer silah ve dolar üstünlüğünü elinde tuttuğu sürece, bir nevi *Pax Americana* gerek Sovyetler Birliği'ne karşı, gerekse kendi müttefikleri arasında bir dünya düzeninin temelini teşkil etmiştir.

Amerika'nın 1945'lerde izlediği politika somut olarak nedir? Bu politikanın bir yandan toplumsal bilimlerde ve bunları vülgarize eden yayınlarda ifadesini bulan ideolojik bir yönü, bir yandan da iktisadi ve askeri örgütlenmelerde ifadesini bulan siyasal bir yönü vardır. Fakat her iki yönü de temellendiren motif aynıdır: Komünizm karşıtlığı...

Amerika Birleşik Devletleri, İkinci Dünya Savaşı'nı iktisadi ve sosyal sistemi kendisininkiyle taban tabana zıt olan bir müttefikle kazanmıştı. Gerçekten sadece uluslararası komünizmi ortadan kaldırmayı değil, aynı zamanda uluslararası kapitalizmi de "aryan ırkı"nın egemenliği altına almayı hedef edinen Hitler faşizmine karşı, ABD ve Sovyetler Birliği aynı cephede birleşmişlerdir. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin savaşın kazanılmasındaki büyük katkısı, bu ülkenin ABD'deki saygınlığını da çok yükseltmişti.[29] Kısmen bu nedenle, kısmen de uluslararası sorunlardaki deneyimsizliği yüzünden ABD, savaş sonunda kısa süren bir tereddüt dönemi geçirmiştir. Bununla beraber, 1947 başlarından itibaren politikası açıklık kazanmış ve Truman

29 San Fransisco konferansına bir Türk gazetecisi olarak katılan Ahmet Emin Yalman'ın, bu konudaki gözlemleri ilgi çekicidir. Yalman, "Harp sonrası Amerikası'nda Rus taraftarlığı bir müddet moda ve bir hastalık halinde hüküm sürmüştür" diyor. Bkz. A. E. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (1945-1970)*, c. IV, Rey Yayınları, İstanbul.

Doktrini ile başlayan gelişme adım adım Atlantik Paktı'na ve blokların oluşumuna varmıştır.

Aslında birbiri ardı sıra iki dünya savaşının önlenememiş olması ve bu savaşların dünya halklarına verdiği zarar, başlangıçta uluslararası planda bloklaşma fikrine değil, bir işbirliği ve örgütlenme fikrine güç kazandırmıştı. Daha 14 Ağustos 1941'de Roosevelt ve Churchill, Birleşmiş Milletler'e temel oluşturacak olan Atlantik Demecini imzalıyorlar ve faşizme karşı savaşa katılan yirmi altı ülke de, 1 Ocak 1942'de Birleşmiş Milletler Demeci'ni yayımlıyordu. Yeni düzen "Birleşmiş Milletler" çerçevesinde barışçı bir düzen olacaktı. Oysa, Milletler Cemiyeti döneminden farklı olarak dünya, artık çeşitli sosyal sistemlerin bir arada yaşadığı bir dünyaydı. Bu bakımdan, uluslararası dünya pazarının tekelini kaybeden kapitalist merkezler, hiç değilse yeni durumda statükoyu koruma sorunuyla karşı karşıya bulunuyordu. Bu ise, dünya ölçüsünde hammaddelerin kontrolünü ve geniş bir ticaret özgürlüğünü gerektiriyordu.

Henüz 1941'de Roosevelt ve Churchill, "Atlantik Demeci"ni kaleme alırken, bir yandan "her milletin kendi yönetim biçimini seçme hakkı"nı dile getiriyorlar, öte yandan da "dünyanın hammaddelerini ve iktisadi refah için zorunlu her türlü ticari muameleyi büyük veya küçük, galip veya mağlup dünyanın bütün devletlerine eşit bir şekilde açmayı" vaat ediyorlardı. Bu son önerinin, eşitlik görünümü altında, büyük kapitalist ülkelerin çıkarlarına hizmet edici nitelikte olduğu açıktır. İşte Amerika Birleşik Devletleri'ni uluslararası alanda işbirliği fikrinden bloklaşma sürecine iten zorunluluk budur. Bu zorunluluk, 1947'den itibaren "soğuk savaş" olarak adlandırılan uluslararası gerginliğe yol açmış ve daha sonra da blokların oluşumu demek olan askeri ittifakların kurulmasında rol oynamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri'nin dış politikasında dönüm noktasını, Nisan 1945'te Başkan F. D. Roosevelt'in

ölümü ve H. S. Truman'ın başkanlığa seçilmesi oluşturmuştur. Başkan Truman, Roosevelt'in yumuşak politikası yerine, Sovyetler Birliği'ne karşı sert bir politika izlenmesinin savunucusuydu. Daha başkanlığının ikinci ayında Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı bir rapor, "bir Amerikan örgütünün ... yabancılara bağlı potansiyel bir beşinci kol" olduğunu ilan ediyordu. 1946 sonları ile 1947 başlarında ise, Federal Hükümetteki memurlar hakkında bir "sadakat" soruşturması açıldı. Görülüyor ki, Senatör Joseph McCarthy'nin 1950'lere damgasını vuran hareketi başlatmasından önce, Truman yönetimi "kızıl avı" dönemini açmıştı. Amerikan dış politikasında önemli bir dönüşümü ifade eden Truman Doktrini de hemen hemen aynı tarihlerde benimsendi.

Truman Doktrini, savaş sonunda büyük bir iktisadi yıkıntı içinde bulunan İngiltere'nin, artık Yunanistan'a ve Türkiye'ye yardım edemeyeceğini bildirmesi üzerine, Başkan Truman'ın 12 Mart 1947'de Kongre'ye sunduğu bir mesajda ifadesini bulmuştur. Bu mesajında Başkan Truman, Yunanistan ve Türkiye'nin durumunu ayrı ayrı ele aldıktan sonra, "inanıyorum ki" demektedir, "Birleşik Devletlerin politikası dış baskıların veya silahlı azınlıkların köleleştirme girişimlerine karşı direnen özgür halkları desteklemelidir. İnanıyorum ki, kaderlerini kendi ellerine almaları için özgür halklara yardım etmeliyiz. İnanıyorum ki yardımımız, öncelikle, siyasal hayatın düzenliliği ve iktisadi istikrar için esas olan iktisadi ve mali yardım olmalıdır." Ve Kongre'den, Yunanistan ve Türkiye'ye yardım için yetki istemektedir. Başkan Truman'ın talep ettiği miktar dört yüz milyon dolardır; yani, kendi ifadesiyle ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'nda harcadığı üç yüz kırk bir milyar doların binde birinden biraz fazladır.

Aslında somut olarak iki ülkeyi ilgilendiriyor görünse bile, Truman Doktrini'nin uluslararası ilişkilerin gelişimin-

de çok önemli bir yeri vardır. Gerçekten Truman Doktrini, bir yandan "Avrupa'da Amerikan angajmanının, dolayısıyla Atlantik Paktı'nın ilk adımını" atarken, öte yandan da soğuk savaşın gündeme gelmesinde en önemli öğelerden biri olmuştur.

Truman Doktrini dünya çapında bir yankı uyandırmış ve yoğun tartışmalara yol açmıştır. Oysa çok güç bir anında Türk hükümetinin yardımına koşan bir tasarı olduğu için, bu tartışmalar Türkiye'ye objektif bir şekilde yansımamıştır. Bununla beraber, dünya ölçüsünde yarattığı tepkiler son derece önemlidir ve Doktrin'in özüyle ilgilidir.

Truman Doktrini iki temel itiraza uğramıştır. Bunlardan birincisi, İkinci Dünya Savaşı ertesinde ABD diplomasisinin aldığı bireyci niteliği somut olarak ortaya koymasıyla ilgilidir. İkincisi de, yine buna bağlı olarak, Doktrin'in ideolojik içeriğiyle ilgilidir.

Daha önce de belirtmeye çalıştığım gibi, İkinci Dünya Savaşı boyunca faşizmle savaşan uluslar arasında, sürekli bir barışın garantisi olarak bir uluslararası örgüt fikri ve ihtiyacı doğmuştu. İşte Birleşmiş Milletler ideali bu ihtiyaca yanıt vermek üzere tasarlanmış ve örgütlenmişti. Amerika ve Sovyetler Birliği, aradaki sistem farkına rağmen uzun süre bu umudu canlı tutabilmiş; hatta Sovyetler Birliği, bir dünya ihtilalinden vazgeçtiğini göstermek amacıyla 1943 yılında Komintern'i kapatmıştı. Kısaca, Savaş'ı hemen izleyen dönemde, karşılıklı kuşkulara rağmen, dünya kamuoyuna bir "Birleşmiş Milletler" ruhu hâkimdi.[30] Oysa Truman Doktrini, uluslararası sorunların çözümünde Birleşmiş Milletler aracılığını, yani kolektif bir tutumu redde-

30 Belirtmek gerekir ki, Türkiye'de de bu duygu ve dilek egemendi. Savaşın ertesinde *Ulus*'ta yazdığı bir başyazıda Prof. Nihat Erim şunları söylüyordu: "Önümüzdeki devrenin Birleşmiş Milletler Derneği devresi olacağına tam imanımız vardır. Milletlerarası münasebetlerin tesadüfilikten ve maceralardan kurtulması bir dünya hükümetinin kurulmasına bağlıdır." *Ulus*, 27 Mayıs 1946.

derek, Amerika'nın bireysel bir tutum takınmasını ifade etmektedir. Tasarı Temsilciler Meclisi'nde görüşülürken, Birleşmiş Milletlerin de metni incelemesi yönünde verilen bir önerge reddedilmiş ve Doktrin bu yönüyle büyük eleştiriye uğramıştır.[31] Amerikanın bu bireyci tutumunun gerçek anlamı nedir? Aslında böyle bir soru, bizi Truman Doktrini'nin sosyoekonomik temeline ve ideolojik yönüne götürür.

Truman Doktrini'nin ilanından bir hafta önce, Baylor Üniversitesi'nde yaptığı çok önemli bir konuşmada Başkan Truman şunları söylemektedir: "Biz iktisadi dünyanın deviyiz. İstesek de istemesek de geleceğin iktisadi ilişkiler modeli bize bağlıdır. Bütün dünya ne yapacağımızı merakla bekliyor. Karar bizimdir. Ulusları iktisadi barışa da sürükleyebiliriz."

Bilindiği gibi, bu "iktisadi dev" İkinci Dünya Savaşı'ndan aynı zamanda "özgürlük şampiyonu" olarak çıkmıştır ve "Özgür Dünya"nın liderliğini yüklenmiştir. Aslında yeni dönemde dünya iktisadi düzeni ile özgürlük düzeni tekelci sermaye tarafından aynı ilkeye göre kurulacaktır: Girişim özgürlüğü. Truman, Baylor konuşmasında bunu şöyle ifade etmektedir: "Bugünlerde bütün dünya enerjisini ve düşüncesini barış ve özgürlük hedeflerine harcıyor. Bu hedefler tamamen üçüncü bir hedefe bağlıdır: Dünya ticaretinin yeniden kurulması. Gerçekte her üçü de -barış, özgürlük, dünya ticareti- birbirinden ayrılamaz. Geçmişin büyük dersleri bunu kanıtlamıştır."

"... Amerikalıların barıştan da daha çok değer verdik-

31 Gallup Enstitüsü'nün yaptığı bir kamuoyu yoklamasına katılanların çoğunluğu (% 55) Birleşmiş Milletler aracılığından vazgeçilmesine ve askeri yardım yapılmasına "hayır" demiştir. Ayrıca, otuz sekiz ülkeyi temsil eden seksen üç diplomat arasında yapılan bir anket, bunların % 82'sinin, ABD'nin Türkiye ve Yunanistan sorunlarını Birleşmiş Milletler'e getirmemesini üzülerek karşıladıklarını belirtmişlerdir. W. Lipman, S. Alsop gibi güçlü liberal yazarlar da, Truman Doktrini'ne bu yönüyle karşı çıkmışlardır.

leri bir şey vardır. O da özgürlüktür: İnanç özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, girişim özgürlüğü. Bu özgürlüklerden ilki ikisinin, üçüncüye bağlı olduğu bir gerçektir."

Görüldüğü gibi, Başkan Truman, Amerikalıların özgürlüğe barıştan, girişim özgürlüğüne de diğer özgürlüklerden çok değer verdiklerini söylemektedir. Bu görüş, Avrupa kapitalizminin çöküntü içinde bulunduğu bir dönemde, Amerikan tekelci sermayesinin uluslararası planda egemenliğini ifade etmektedir. Birleşmiş Milletler de, ancak uluslararası monopol ve oligopollerin politikasına ters düşmediği ölçüde saygı görecektir. Nitekim Truman'a göre, "Dünya statik değildir ve statüko kutsal değildir. Fakat siyasal sızmalar ve baskı gibi yöntemlerle Birleşmiş Milletler yasasının çiğnenmesi yoluyla statükoda değişikliklere izin vermeyiz. Özgür ve bağımsız ulusların özgürlüklerini korumalarına yardım ederek ABD, Birleşmiş Milletler yasasının dayandığı ilkelerin gerçekleşmesini sağlayacaktır." Kısaca, tekelci sermaye, kendi politikasını Birleşmiş Milletler yasasının da garantisi olarak sunmaktadır. Çünkü "Amerikan sistemi bir dünya sistemi olmadıkça Amerika'da da yaşayamaz."

Bütün bu görüşlerin ideolojik içeriği açıktır ve ancak yoğun bir komünizm karşıtlığıyla tamamlanabilir. Nitekim, Truman Doktrini'yle beraber, "ABD, dünyanın antikomünizm ve Rus karşıtı polislik görevini üzerine almakta" ve soğuk savaşın oluşmasında büyük bir sorumluluk payı yüklenmektedir. Böylece Truman yönetimi, daha sonra bizzat Beyaz Sarayı da komünizmle suçlamaya kadar varacak olan McCharty yanlısı harekete çok elverişli bir ortam hazırlamaktadır.[32] Artık komünizm karşıtı savaş adı

32 Truman Doktrini, Sovyetler Birliği'nin Hitler tipi bir gelişme politikası izlediği gerçeğini temel almıştır. Oysa, bizzat State Department'ın uyguladığı "durdurma-*containment*" politikasının teorisini geliştiren George F. Kennan'ın tezi, "Rusya'nın bu nitelikte bir tehdit oluşturduğunu yadsımaktadır."

altında, ABD dünyanın her köşesindeki ileri atılımları boğmaya çalışacaktır.

Truman Doktrini'yle başlayan ve Marshall Planı'yla iktisadi bir biçim alan Avrupa'da Amerikan angajmanı, daha somut olarak neler getirmektedir ve nasıl bir iktisadi politika anlayışına dayanmaktadır? Öyle sanıyorum ki, bu sorunun yanıtı, o dönemde uluslararası ilişkilerde Türkiye'yi de yakından ilgilendiren birçok olguyu aydınlatıcı nitelikte olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin siyaseti, sosyalist ülkelerle olan ilişkileri bir yana bırakılırsa, iki dönemde ele alınabilir. Bunlardan birincisi, Avrupa'ya karşı izlenen siyasettir. İkincisi ise, sömürge ve yarısömürge statüsünden yeni kurtulmuş ve daha sonraları "üçüncü dünya" adıyla anılan ülkelere karşı takındığı tutumdur.

Amerika'nın Avrupa'ya karşı tutumu, savaş sonunda uluslararası sermaye birikiminin ve ticaretin objektif durumunun doğal sonucudur. Savaşı hemen izleyen yıllarda ABD'nin Avrupa'ya ihracatı on beş milyar doları aşmakta, buna karşılık Avrupa'dan ithalatı bu değerin yarısına bile ulaşamamaktadır. İşte Haziran 1947'de ortaya atılan ve Nisan 1948'de uygulamaya konulan Marshall Planı, her şeyden önce Avrupa ekonomisini canlandırarak bu açığı kapatmaya veya hiç olmazsa küçültmeye yöneliktir.[33] Bunun için de, Amerikan ihracatı Amerikan kredisiyle finanse edilecektir. Bu şekilde, bir yandan Amerikan ekonomisinin büyüme ve pazar sorunları çözülmüş olacak, öte yandan da Avrupa, iktisadi kalkınmasını sağlayarak uluslararası komünizme karşı Amerika'nın güçlü bir müttefiği olacaktır.

Bu yardım politikasının rasyonel kullanımını da sağlamak üzere ABD, bu dönemde Avrupa'yı birleşmeye davet

33 Marshall yardımının şekli ve miktarıyla ilgili olarak Haziran 1947'de toplanan Paris konferansında, Avrupalılar dört buçuk yıl için yirmi iki milyar dolarlık bir kredi ihtiyacı öne sürmüşlerdi; fakat sonunda Amerikan Kongresi'nde kabul edilen miktar on üç milyar dolar oldu.

etmektedir. Avrupa ekonomisi, ancak bir "ortak pazar" olarak gelişecek ve bu ortaklık askeri ve siyasi örgütlerle desteklenecektir. Nitekim, bu çerçeve içinde, bir yandan Mart 1948'de imzalanan Brüksel anlaşmasıyla kurulan Batı Avrupa Birliği,[34] bir yıl sonra kurulacak olan NATO'ya bir adım teşkil ederken, yine aynı yıl örgütlenen Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı da iktisadi ortaklık vasatını hazırlamaktadır.

Bu yıllarda ABD, sadece "yardım" politikasıyla değil, iktisat politikasının diğer araçlarıyla da Avrupa'da iktisadi canlılığı sağlamaya çalışmaktadır. Özellikle gümrük indirimleriyle ve diğer ithalat kolaylıkları sağlamakla; J. F. Dulles'ın (ABD Dışişleri Bakanı) sözünü ettiği "tek ve geniş bir pazar" ancak böyle kurulabilecek ve Avrupa'daki "askeri, iktisadi ve ahlaki boşluk" ancak böyle doldurulabilecektir.

Amerika'nın Avrupa'ya karşı politikası aslında karşılıklı iktisadi çıkarlara dayanmakla beraber, ideolojik düzeyde sömürgecilik döneminden kalma bir "uygarlık" edebiyatıyla pekiştirilmektedir. J. F. Dulles'ın dediği gibi, "Batılı uluslar birbirine çok farklı görünebilir. Fakat dünyanın geri kalan kısmı kendilerine tek bir ad veriyor: Batı." İşte bu "Batı Uygarlığı" kavramı, aynı zamanda Ameri-ka'nın üçüncü dünyaya karşı tutumunun sınırlarını da çizmektedir.

Gerçekten Amerika Birleşik Devletleri'nin azgelişmiş ülkelere karşı tavrı, Avrupa'ya karşı olan tavrından çok farklıdır. Bu farkı, bir kısım Amerikan bürokrat ve bilim adamının ortaklaşa kaleme aldıkları bir eser şöyle ortaya

34 Batı Avrupa Birliği Fransa, İngiltere ve Benelüks devletleri tarafından kurulmuş bir iktisadi ve askeri işbirliği örgütü olup, üye devletler "iktisadi istikrarsızlık" içine düşen bir diğer üye devlete toplu müdahale olanağı verecek derecede ileri bir anlayışla kaleme alınmıştır (Mad. 7). Bkz. Martine Meusiz, *La Défense de l'Europe Occidentale*, P.U.F., Paris, 1972, s. 40-43.

koyuyor: "Deneyim, sonunda bize bütün ülkelerin serbest bir uluslararası ticaret ekonomisinde tam bir üye gibi eşit hak ve görevlerle yer alamayacağını gösterdi. Dünya politik ve ekonomik düzeninin kurulmasında her bölgenin oynadığı rol aynı değildir ve özgür dünyada ülkeler arasında mümkün ve temenni edilir ilişkiler geniş ölçüde bu ülkelerin gerek geçmişlerinin, gerekse şimdiki ekonomik ve siyasal kurumlarının benzerliği ve geleceğe ait özlemlerinin ayniliğine dayanır. Bunun sonucu olarak ABD, Batı Avrupa ile ilişkilerinin diğer bağımsız azgelişmiş ülkelerle olan ilişkilerinden temelde farklı olduğunu anlamıştır."

"Bu ayrım... Batı Uygarlığının gelenek ve değerlerini paylaşan ülkeler arasında iç ve dış tehditler karşısında ortak ve güçlü bir topluluk duygusu ve kader birliği olduğunu, buna karşılık farklı tarihi geleneklere sahip diğer komünist olmayan ülkelerle Batı arasında böyle bir bağlılığın zayıf olduğunu ve hiç olmadığını gösterir." Yine aynı eserde, azgelişmiş ülkelerle ilgili olarak, "Bazı durumlarda mahalli bir hükümeti komünist kontrolü ve etkisinden kurtarmak ya da iç savaşı kazanmak ve dış savunmayı sağlamak için askeri ve siyasi girişimler, iktisadi önlemlere göre çok daha önemli ve kaçınılmaz olabilir" denmektedir. Öyle sanıyorum ki, bu görüşler ABD'nin son elli yıllık dış politikasının açıklanmasında oldukça aydınlatıcıdır.

Bu genel çerçeve içinde Türkiye'nin yeri nedir?

Türkiye'nin yeri, aslında, Truman Doktrini ve Marshall Planı'yla belirlenmiştir. Bununla beraber Amerikan iş çevreleri ve Amerika etkisindeki bazı uluslararası kuruluşlar, Türkiye'ye daha özel bir ilgi göstermiş ve ülkemizle ilgili raporlar hazırlatmıştır. Bu raporlar, resmi birer belge niteliği taşımamakla beraber, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Türk-Amerikan ilişkilerinin anlaşılmasında çok yararlı birer kaynak niteliğindedir. Bu bakımdan, biri Amerikan iş çevreleriyle yakın ilişkileri olan bir uzman, di-

ğeri de Amerikan etkisinde bir uluslararası kuruluş olan Dünya Bankası uzmanları tarafından kaleme alınan iki rapor üzerinde durmak istiyorum. Bunlardan birincisi, Amerikan petrol şirketlerine yakınlığıyla tanınmış zengin bir işadamı olan Max W. Thornburg tarafından hazırlanmıştır.[35]

M. W. Thornburg'un, "Türkiye: Bir İktisadi Değerlendirme" başlıklı raporu 1949'da yayımlanmıştır. Ancak raporu hazırlatmak üzere Thornburg'u görevlendiren Amerikan Yirminci Yüzyıl Vakfı, bu kararını daha Truman Doktrini ilan edilmeden vermişti.

Amerikan iş çevreleriyle yakın ilişkileri olan bir vakfı, Türkiye konusunda incelemeler yapmaya yönelten nedenler nelerdir? Bu nedenleri, vakfın müdürü raporun başına konulmuş bir önsözde açıklamaktadır. Buna göre, "Coğrafi olarak Türkiye, komünist yayılmalara karşı anahtar bir mevkide yer almaktadır" deniliyor ve "pilot proje" olarak kabul edilen bir raporda şu görüşler dikkat çekiyor: "Gerek Amerikan hükümetinin gerekse Amerikan özel girişiminin daha etkili bir dış iktisat siyaseti yürütebilmeleri için gerekli entelektüel hammaddeyi sağlayacaktır."

Görüldüğü gibi Thornburg raporu, Türkiye'yle ilgili teorik ve tarafsız bir inceleme değildir. Önsözden anlaşıldığı üzere, Amerikan resmi ve özel çevrelerinin ortak siyasetlerine yardımcı olmak amacındadır. Bunun için de, Türkiye'ye ayrıntılı bir iktisat siyaseti önermektedir. Somut olarak bu iktisat siyaseti nedir?

Genel hatlarıyla Thornburg raporunun Türkiye'ye

35 1946'dan sonra Amerikancı bir politikanın hararetli savunucularından biri olan yazar Ahmet Emin Yalman'a göre, Thornburg'un özellikle Arap petrolleriyle ilgisi vardır. "Arap petrol sahasındaki şeyhlerden biri... kendisine bütün bir ada hediye etmekle beraber, oraya özel bayrağını çekmek hakkını da vermişti." Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 4, 1945-1971, s. 103.

önerdiği iktisat politikası özel teşebbüsü ön plana çıkaran ve 1930'ların devletçi uygulamalarından doğan kamu girişimlerini derece derece tasfiye etmek isteyen bir iktisat politikasıdır.

Thornburg'a göre Türkiye'de, "Devletçiliğin temel dayanağı yabancı telkinler veya yerli inançlar değil, teoriye ilgisiz bir bürokratik yönetici sınıftır... (bu sınıf) mevcut sisteme o kadar bağımlıdır ki, onun küçültülmesine karşıdır." Çünkü "Bu bürokrasi üretim araçları üzerindeki kontrolünü kaybederse, en güçlü iktidar araçlarından birini kaybetmiş olur."

Görüldüğü gibi, Amerikan uzmanları Türkiye'de bürokrasiyi üretim araçlarının mülkiyetine değilse bile, kontrolüne sahip bir "sınıf" olarak görmektedirler. Oysa bu sınıf, Thornburg'a göre Türkiye'nin kalkınmasına engeldir. Bu alanda, "kaynağını Türk geleneklerinden değil, bir sürü Batılı modelden alan Türk hukuku" da frenleyici bir rol oynamaktadır. Bu bakımdan, eğer "bürokratik devlet kolektivizmine" değil de, demokrasiye gidilmek isteniyorsa yapılacak şey, "ekonominin tek parti idare cihazı yerine üretici ve tüketici olarak bütün halkın lehine" işlemesini sağlamaktır.

Türk siyasal hayatı açısından ele alınırsa, Amerikan uzmanlarının görüşlerinin, DP'nin programında ortaya koyduğu fikirlere çok yakın olduğu görülür. Onlar da, tıpkı DP'liler gibi "bürokrat sınıf"ı Türkiye'de geri kalmışlığın başlıca sorumlusu olarak görmektedirler. Bu temel görüşün sonucu olarak da, devletçiliği Türk iktisadi hayatından koparmak umuduyla birçok öneride bulunmaktadırlar.[36] Türkiye'nin iktisadi kalkınmasında tarıma öncelik veren,

36 Bunlar arasında Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın tasfiye edilmesi dahi vardır. Thornburg'a göre, "Karabük'ü Türk halkının gerçek ihtiyaçlarına feda etmek, ilgili Türk makamlarının cesareti ve gerekli değişikliğin tahakkuku için Türkiye'ye yardım edebilecek Amerikalıların bilgi ve hüneri için bir sınav olacaktır."

devletçiliği, ancak temel altyapı yatırımlarına adayan ve eğitim, sağlık gibi konularda, bu çerçevede rasyonel önerilerde bulunan bir model sunmaktadırlar.

Aynı görüşü, kısa bir süre sonra Türkiye'ye gelerek ülkemizle ilgili bir rapor hazırlayan başka bir heyetin incelemesinde görüyoruz. Dünya Bankası uzmanlarından Barker başkanlığındaki bu heyet, çalışmalarına 1949 yılında başlamış ve incelemesini DP iktidara geçtikten sonra tamamlamıştır.

Barker raporunda, "Türkiye'nin bir amaç olarak endüstrileşmeyi terk etmesi gerektiğine ikna etmek istemiyoruz. İfade etmek istediğimiz konu, bu amaca varan en kestirme yolun, zirai kalkınmaya daha çok önem verilerek elde edilebileceği keyfiyetidir." Daha sonra da, Türkiye'de geliştirilmesi gereken sanayi dalları sıralanmaktadır. Barker raporuna göre, ülkemizde "inkişaf ettirilmesi" gereken sanayi dalları öncelik sırasına göre şöyledir: 1) Tarımsal ürünleri işleyen endüstri dalları ve pamuk çırçırlama makineleri, 2) küçük dökümhaneler, kalıp ve kaplama makineleri, soba imalatı, basit tulumbalar, saban, çekiç, testere vb., 3) çimento, tuğla, kiremit, cam vb., 4) deri işleri, kundura, 5) möble, kaplama, tahta sanayi, 6) hafif kimya (aşı ve serum, sabun, haşarat öldürücü), 7) seramik eşya, çömlekçilik, 8) köy el sanatları. Buna karşılık, aynı rapora göre, Türkiye'de "inkişaf ettirilmemesi" gereken sanayi dalları da şunlardır: 1) her çeşit lüks eşya, 2) ağır makine ve madeni eşya, 3) ağır kimya, 4) selüloz ve kâğıt.

Görüldüğü gibi, Barker raporu, Thornburg raporu gibi Türkiye'de tarıma öncelik veren bir kalkınma stratejisi önermekte ve bunun da özel girişim öncülüğüyle gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir. Devletçiliğe karşı tutumu, kullandığı sıfatlar farklı olmakla beraber, yine Thornburg raporunun tutumuna benzemektedir. Barker raporuna göre, "Çiftçi, işçi ve tüccar birlikleri üzerindeki doğrudan

doğruya kontrol kaldırılmalıdır." Yani iktisadi hayatta bürokratik kontrolün yerini, meslek örgütlerinin özgür faaliyetleri almalıdır. Kapitalist ekonominin en basit kuralı da budur.

Gerek Thornburg, gerekse Barker raporlarının üzerinde durduğu başka bir sorun, Türkiye'de gelişme sürecinin istikrar içinde, başka bir deyişle enflasyona başvurmadan gerçekleştirilmesidir. Özellikle bunların yoğun bir enflasyonist dönemden sonra kaleme alınmış olmasının, bu konuda bir miktar etkili olduğu düşünülebilir. Bununla beraber Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonunda kurduğu ilişkiler sisteminde, Batılı hükümetlerin ve uluslararası iktisadi kuruluşların telkinlerine uygun bir şekilde "istikrarlı" bir politika uygulamış mıdır? Bilindiği gibi, çeşitli nedenlerle bunu uygulayamamıştır. Bununla beraber uygulanan iktisat politikası, ana hatlarıyla yeni kurulan ilişkilere ve bunları rasyonelleştirmeye çalışan iktisadi raporlara uygun olmuştur. Bu iktisat politikası, CHP'de daha önce açıklamaya çalıştığım evrimle birlikte şekillenmeye başlamıştır. Fakat gerçekten benimsenmiş bir iktidar politikası oluşu, DP'nin iktidara gelişinden sonradır.

Çok Partili Hayat ve Sol Muhalefet

Türkiye'de 1946'da girilen çok partili dönemin temel özelliği olarak, iki büyük partinin sosyal dayanakları ve dünya görüşleri bakımından bir benzeşme içinde bulunduklarını ve bu benzeşmenin giderek arttığını ileri sürmüştüm. 12 Temmuz Beyannamesi'nde ifadesini bulan ve CHP'nin 7. Kurultayında somutlaşan bu gelişmenin bir yönü de, CHP ile DP arasında "sol"a karşı kurulan ortak cephe olmuştur. CHP'li "müfrit"lerin başlangıçta DP'ye karşı kullanmak istedikleri McCarthist silah, daha sonra DP'liler tarafından da benimsenerek bütün "sol"a karşı ortaklaşa kullanılmıştır. Hatta bu dönemin baskı ve terör atmosferi içinde, "sol"la ilgisi bulunmayan birçok liberal aydın da "sol" olarak damgalanmaktan ve kovuşturmaya uğramaktan kurtulamamıştır.

Tek parti sisteminden "genel oy" mekanizmasının gerçek bir değer kazandığı bir siyasal rejime geçiş, geniş halk kitlelerinin siyasal etkinliğini artıran bir faktördür. Oysa belli bir toplumsal düzende halk kitleleri daima bir "sol

potansiyel"i temsil ederler ve bu yüzden yönetici sınıflar tarafından kuşkuyla izlenirler. Öte yandan, gerçek anlamıyla bir "halk" partisinin olmadığı siyasal düzenlerde, egemen sınıf partileri halk kitlelerini sürüklemek için bazı sol temaları da, demagojik bir biçimde işlemek zorundadır. Daha önceki açıklamalarımda, bizdeki çok partili hayata geçiş döneminde DP'nin de bu şemaya uyduğunu belirtmiştim. Şimdi de, konuyu tamamlayıcı nitelikte olarak, çok partili hayata geçiş döneminde Türkiye'de sol muhalefetin genel bir tablosunu çizmeye çalışacağım ve bu dönemde "sol"la nasıl savaşıldığını anlatacağım.

Teorik olarak "sol" kavramı, homojen bir bütünlüğü olan bir dünya görüşünü ya da bir ideolojiyi ifade etmez. Tam aksine, "sol" sıfatıyla birbirinden bazen önemli farklarla ayrılan çeşitli fikir sistemleri ortaklaşa adlandırılır. Ancak yine de günümüzde, "sol" sıfatına bir anlam kazandıran ve bu sıfatla nitelenen çeşitli düşünce sistemlerinde ortak olan bir unsur vardır: Bütün "sol" görüşler, yoksul sınıflara sempatiyle bakar, onların siyasal ve iktisadi statülerini değiştirici yönde önerilere öncelik tanır. Bu bakımdan, herhangi bir toplumda "sol" fikirler incelenirken, doğru bir değerlendirme yapabilmek için o toplumdaki yoksul sınıfların objektif ve sübjektif koşullarını da gözden uzak bulundurmamak gerekmektedir.

Kaba hatlarıyla 1940'ların Türkiyesi, geniş bir prekapitalist sektör ile ticari niteliği ağır basan kapitalist bir sektörün yan yana bulunduğu bir sosyoekonomik yapıya sahiptir. Modern anlamıyla bir sanayi burjuvazisi gelişmemiştir ve iktisadi hayata bankalar (ticaret burjuvazisi) büyük toprak sahipleri ittifakı egemendir.[37] Bu sınıf ve züm-

37 Atatürk döneminde kapitalist sektörde Türkiye İş Bankası'nın ayrıcalıklı bir yeri vardır. İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki enflasyonist politika para ve kredi hacmini genişleterek ticaret bankacılığını teşvik edici bir rol oynamıştır. Nitekim bu dönem sonunda yeni özel bankaların kurulduğunu

reler arasında çıkar çatışmaları varsa da, bunlar uzlaşmaz çatışmalar değildir ve kapitalist ya da feodal nitelikteki artı değerin paylaşımıyla ilgilidir. Buna karşılık yoksul sınıfları ise Türk kapitalizminin gelişme derecesiyle orantılı olarak cılız bir proleteryayla yarı-serf durumundaki yoksul köylüler oluşturmaktadır.

Çalışma Bakanlığı kaynaklarına göre, Türkiye'de 1948 yılında 329.463 işçi bulunmaktadır. Bu miktarın da ancak 52.000'i sendikalı işçileri temsil etmektedir. Sendikacılığın belli bir gelişme gösterdiği bu yıllarda, 1950 rakamları ise sırasıyla 373.961 ve 78.000'dir. Aslında bu rakamlar, Türkiye'de kapitalizmin gelişme düzeyini somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Nüfusu yirmi milyon civarında olan bir ülkede sendikalı işçi sayısının elli bin ile seksen bin arasında olması gerçekte sol potansiyelin objektif sınırlarını da çizmektedir. Bu cılız proleterya sınıfının sübjektif koşulları nelerdir? Bunun için de sendikal örgütlenmeye izin verildiği bu dönemde işçi örgütlerine eğilmek ve işçi sınıfında bir sosyal uyanışın olup olmadığını araştırmak gerekir.

Türkiye'de tek parti döneminde, Takriri Sükûn Kanunu'ndan itibaren sendikal faaliyetlere fiilen son verilmişti. 1938'de kabul edilen Cemiyetler Kanunu da sınıf esasına göre dernek kurulmasını yasaklamıştır. Oysa, çok partili hayata geçerken, Cemiyetler Kanunu değiştirilerek (Haziran 1945) sınıf temeline dayanan derneklerin kurulabileceği kabul edilmişti. İşte 1946 yılında, bu yasal değişiklikle beraber çeşitli sendikaların hızla kurulduğunu görüyoruz. Faşizm nitelikli bir rejimden henüz tam anlamıyla çıkılmadan, işçi kesiminde görülen bu hareketlilik gerçekten dikkat çekicidir. Nitekim, sosyalist eğilimli bir dergide bu girişimler şu şekilde desteklenmekte ve övülmektedir: "Hayret edilecek gayretler ve akıl durduracak vasıtalarla ön

görüyoruz: 1944'te kurulan Yapı ve Kredi Bankası, 1946'da kurulan Türkiye Garanti Bankası ve 1948'de kurulan Akbank bunların en önemlileridir.

ayak oldukları teşekkülerini besleyip yaşatma ve kuvvetlendirme seferberliği içinde müthiş fedakârlıklarıyla bütün engelleri aşıp yıkmaya azmetmiş bu bir avuç kahraman işçi çocuklarını ileriki nesiller hayranlıkla selamlayacaklardır." Ne var ki, siyasi iktidarın devlet felsefesine ters düşen bu girişimler Aralık 1940 sıkıyönetim kararıyla durdurulmuş, o dönemde kurulmuş bazı sosyalist partilerle birlikte işçi sendikaları da kapatılmış ve birçok işçi lideri tutuklanmıştır. Bu biçimiyle başlayan yeni dönem de, Şubat 1947'de kabul edilen "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun"da hukuki temelini bulmuştur.

Savaş sonunda, işçi sınıfını kazanma amacıyla CHP iktidarının birtakım girişimlerde bulunduğunu daha önce belirtmiştim. Bununla beraber, devlet yöneticileri bu konuda geçmişteki tutumlarına ters düşmemek ve geleneksel "halkçılık" ilkesi sınırları içinde kalmak amacıyla yeni bir düzenleme ihtiyacını duymuşlardır. İşçi sınıfının henüz başlangıç halindeki ekonomik mücadelesini bir siyasal mücadeleyle de tamamlama eğilimi gösteren 1946 sendikacılığı, bu ihtiyacı bir zorunluluk haline getirmiştir. İşte sıkıyönetim yasaklamalarıyla birlikte ele alınan Sendikalar Kanunu böyle bir düşüncenin ürünüdür. Nitekim, baskı uygulamalarının dışında kalan iktidara yakın bazı işçi dernekleri, sıkıyönetim kararlarından on gün sonra Başkanlığa çektikleri bir telgrafta, "işçilere tam ve demokratik teşkilat hakkının verilmesi dolayısıyla" (!) şükranlarını belirtiyor, ayrıca Çalışma Bakanlığı'na başvurarak "kesin bir rehberlik" etmesini istiyordu.[38] Bu ortamda Hükümet de

38 Nitekim Çalışma Bakanı Sadi Irmak, Meclis'te tasarıyı savunurken, bu girişimleri dayanak olarak kabul etmişti. Bakan şunları söylemiştir: "Büyük ekseriyeti teşkil eden vatanperver, Devletle işbirliği etmeye amade işçilerimiz Çalışma Bakanlığı'mıza başvurarak kesin bir rehberlik etmesini, devletin yardımını ve umumî bir direktif verilmesini istediler. Bu vaziyette hürriyetçi devletçi olan Devletimizin totaliter rejimlerde olduğu gibi kendiliğinden sendika aranje etmesi ve onları bir nevi memurlar mahiyetinde insanlarla

hazırlamış olduğu sendikalar kanunu tasarısını Meclis'e sevk etmiş ve hızla kabulünü sağlamıştır.

1947 tarihli Sendikalar Kanunu, işçilere grev ve toplu sözleşme hakları vermediği gibi, sendikaların siyasetle uğraşmasını da yasaklamaktadır. Çalışma Bakanı, bu Kanunu temel alan dört "ilke"yi Meclis'te şöyle açıklamıştır: 1) Türk Sendikalar Kanunu "devletlere karşı" veya "devletin emrinde" bir sendika anlayışı değil, "devletle beraber" bir sendika anlayışı getirmektedir. 2) "Meslekten olmayanların, ekseriya meşru olmayan gayeler için bu sendikalar içerisine nüfuz etmelerini önleyici" hükümler konmuştur. 3) Türkiye sendikaları "gayrı siyasi" sendikalardır. 4) Türkiye sendikaları milli (antienternasyonalist) sendikalardır.[39]

Görüldüğü gibi, Sendikalar Kanunu CHP'nin "sınıf kaynaşması" anlamındaki geleneksel tutumunu devam ettirmekte, hatta pekiştirmektedir. Nitekim, Çalışma Bakanı bu kanun vesilesiyle devletin "sınıflar arası çıkan ihtilaflarda hakem olmayı kabul etmiş bulunduğunu" ileri sürmüştür. Aslında, devlete sınıflar üstü bir varlık gözüyle bakan bu görüş, CHP'nin inancını dahi yansıtmamaktadır. Zira bu kanunla birlikte, CHP iktidarı kendi kurdurduğu bir "İşçi Bürosu" aracılığıyla işçileri örgütleme çabasına girmiş ve bu çabaların ürünü olarak da, 1948'de CHP'ye bağlı "İstanbul İşçi Sendikaları Birliği" kurulmuştur. Bununla bera-

idare etmesi asla bahis konusu olamazdı." Bkz. *TBMMZC*, D.VIII, c. 4, T.I., 1947, s. 306. Ayrıca, belirtelim ki, bu görüşmeler sırasında hükümet temsilcileri, "sendika" sözünü "solcu" bir deyim olarak görüp, onun yerine "işçi teşekkülü" sözcüğünü kullanmak istemişlerdir.

39 *TBMMZC* D.VIII, c. 4, T.I., 1947. Belirtelim ki, tasarının görüşülmesi sırasında DP sözcüleri, "grev esasını, suistimal edilmesine imkân bırakmayacak takyidatla mevzuatımıza ithal etmenin demokratik bir zaruret olduğunu" ileri sürmüşlerdir. Fuat Köprülü de şunu ifade etmiştir: "Eğer grev hakkı tanımıyorsak, kabul etmiyorsak, Sendika Kanunu'nun hikmeti vücudu olmaz. Bu sadece gösterişten ibaret kalır, mantıksızlıktan ibaret kalır."

ber, bu tutum pek başarılı olmamış ve CHP'nin sosyal politikasının yetersizliği, işsizlik, DP'nin grev hakkı lehine takındığı tavır gibi unsurların etkisiyle, işçi kesimi genellikle DP'ye dönük bir eğilim içine girmiştir. DP'yi iktidara getiren 14 Mayıs 1950 seçimlerinden kısa bir süre önce kurulan Hür İşçi Sendikaları Birliği, böyle bir birikimin sonucudur.

Sendikalar Kanunu'yla yeni bir boyut kazanan Türk işçi hareketini incelerken, sorunun uluslararası ilişkilerimizle ilgili bir yönü de olduğunu gözden uzak bulundurmamak gerekir. Gerçekten Truman Doktrini'yle dünya ölçüsünde bir örgütlenmenin ilk adımını atan Amerikan Hükümeti, bu tarihten itibaren giderek artan bir ilgiyle yeni ilişkiler kurduğu ülkelerin işçi sorunlarını izlemeye başlamıştır. Bu bağlamda, tamamen sermaye düzeninin taraflısı olan ve CIA ile sıkı bir işbirliği içinde bulunan[40] Amerikan işçi örgütü AFL'nin temsilcileri Türkiye'yi ziyarete başlamışlar ve bu ziyaretleri esnasında "Türk-İş'in kuruluş tohumlarını ekmişlerdir."

Aynı yıllarda yoksul köylülerin durumuna gelince, bu toplumsal sınıfın örgütlenme ve sosyal bilinç düzeyi bakımından işçilerden de geride olduğunu görüyoruz. Bu durum doğaldır ve yine Türkiye'de kapitalizmin gelişme derecesinin sonucudur. Tarımda yarıfeodal ve patriyarkal üretim ilişkilerinin çok yaygın olduğu bir toplum düzeninde, topraksız ya da az topraklı köylüler genellikle ortakçı, yarıcı olarak tam bir bağımlılık statüsü içindedirler. Yoksul köylüleri demokratik mücadele içine sokacak ve bunlara özgürlüklerini sağlayacak başlıca unsur topraktır. Tür-

40 AFL'nin bu faaliyetleri, "Uluslararası İlişkiler Bölümü Başkanı eski bir Troçkist iken fanatik bir antikomünist olan Jay Lovestone ve yardımcısı Irwing Brown aracılığıyla, ... CIA ile işbirliği halinde yürütülmüştür." Alparslan Işıklı, *age*, s. 135-136. (Alain Guérin, *Qu'est-ce que la C.I.A.*'dan naklen; Editions Sociales, Paris, 1968, s. 128.)

kiye'de toprakları mülkiyet düzeninin tapu ve kadastro işlemlerinin yetersizliği dolayısıyla belirsiz oluşu, aslında toprak mücadelesine açık bir ortam hazırlamaktadır. Ne var ki, toprak reformuna muhalefetle yola çıkan DP yöneticileri, bu alanda iktidar partisinden de geridedirler. Bununla beraber, köylü sınıfının özlemlerini ve bu yöndeki eğilimlerini dile getiren "köy edebiyatı" etkisiz kalmıştır denemez. Toplumdaki sınıf çelişkilerini bünyesinde taşıyan DP, ülkedeki bütün muhalefet potansiyelini harekete geçirmeye çalışırken yoksul köylülere de kayıtsız kalmamıştır. Nitekim toprağın "emtia" haline geldiği ve kapitalizme açılış durumundaki tarımsal bölgelerde bu yıllarda birçok toprak işgaline tanık oluyoruz.[41] İleride göreceğimiz gibi, toplumsal anlamıyla demokratik köylü hareketleri niteliğindeki bu işgaller, ancak DP iktidara geldikten sonra çıkarılan özel bir kanunla kesin bir biçimde önlenmeye çalışılacaktır.

Genel hatlarıyla bir tablosunu çizmeye çalıştığımız bu işçi ve köylü koşullarında siyasal örgütlenmeler ve eylemler nasıl oluşmuştur? Türkiye'de çok partili hayatın gerçek bir kritiğini yapabilmek için sorunun bu yönüne de eğilmek gerektiği kanısındayım.

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında yoğun bir sol faaliyet olmamıştır. Nazi ordularının Türk sınırlarına dayandığı ve ülkede ırkçı-Turancı akımların kol gezdiği bir dönemde aslında buna olanak da yoktu. Bununla beraber, sınırlı da olsa, o dönemin faaliyetlerini Marksist-Leninist hareketin lideri durumunda bulunan Dr. Şefik Hüsnü'nün bir raporuna dayanarak şöyle özetleyebiliriz:

41 Denizli'de ve Bursa'da, bu gibi toprak işgallerini anlatan Prof. Kemal Karpat, "Bazı yerlerde köylüler demokrasinin toprağın bölüşülmesi anlamına geldiğini sanmışlardır" diyor. Kanımca gerçek de budur: Topraksız ve alfabesiz köylüler için, tek demokratik eylem toprak mücadelesi ve toprak reformudur.

Bu dönemin başında Marksist-Leninist militanların "yegâne faaliyetleri münevver gençlik arasında umumî karakterde bir sol ajitasyon yapmaya ve bazı sol neşriyatı (gazete ve mecmua) desteklemeğe inhisar ediyordu." Savaşın ilk yıllarında "serbest ticareti tahdit, fiyatları sıkı kontrol vs. gibi tedbirler (alan) ve garp demokrasilerine tamamiyle dost bir siyaset (güden)" Refik Saydam hükümetini "faşist telakki etmek ve hakkında tamamiyle menfi, muhalif bir hat takip etmek görüşü muvafık görülmemiştir." Refik Saydam'ın ölümüyle (1942) kurulan Saracoğlu Hükümeti ise, yine aynı rapora göre, "daha ilk icraatında kendisini vurguncu ticaret erbabının, burjuvazinin ve zengin köylü toprak sahiplerinin mümessili olarak açığa vur(muştur). Ticareti yani vurgunculuğu tamamen serbest bırak(mıştır)." Saracoğlu Hükümeti, "Kemalizm'in tereddi etmiş şekli" olarak görülmüş ve "burjuvazi inkilâbı kazançlarından gerilemeye" götüren bir hareket olarak değerlendirilmiştir.

Savaşın faşist blok aleyhine dönmesinden ve demokrasilerin zaferinin ufukta görülmesinden sonra ise, legal bir örgütlenme çabası içinde bulunan Marksist-Leninist militanlar, bir "demokrasi cephesi" kurmak için çalışmışlardır. Bu faaliyetler raporda şöyle anlatılmaktadır: "Faşizme karşı birleşmiş müttefik devletler halkalarından, bilhassa Tahran anlaşmasından beri göze çarpacak bir tarzda inkişaf eden bütün terakkiperver antifaşist grup ve teşekküllerden mürekkep demokrasi ve kurtuluş cephelerinin takip ettikleri geniş müterakki birlik siyaseti göz önünde tutularak memleketimizde de her türlü sol temayüllü grupları ve namuslu terakkiperver yurtseverleri içine alacak ve hatta faşizme gönül vermiş ve yabancı faşist hükümlerinin ajanları ile düşüp kalkmış unsurlardan ve bilhassa Saracoğlu gibi bu yolda en ileri gitmiş idarecilerden temizlenmek suretiyle, Halk Partisi'ne de yer verecek faşizme ve vurgunculara karşı Demokrat Mücadele Cephesi adı altında bir te-

şekkül yaratmağa çalışmak kararlaştırılmıştır." Savaşın bitiminde ise "her çareye başvurarak legalleşme" çabasında bulunan Marksist-Leninistlerin bütün amacı, tamamen Nazizm paraleline düşmüş Saracoğlu hükümetini, yerini, "Atatürk inkılabına ve demokrasi prensiplerine bağlılığa şüphe götürmez daha namuslu ve değerli vatandaşlara bırakmaya mecbur etmektir."[42]

Bütün bunların özeti şudur: Savaş yılları içinde sosyalist ve demokrat unsurlar, daha çok küçük burjuva aydınları ve üniversite gençliği çerçevesinde faaliyette bulunmuşlar ve bu faaliyetlerin özünü de antifaşist ve demokratik eylemler teşkil etmiştir. Savaş sonunda ise, bir "demokrat mücadele cephesi"nin öncüsü olma çabasına girmişler ve çok partili hayata geçiş de bu yöndeki girişimlerini kolaylaştırmıştır. Nitekim, Cemiyetler Kanunu'nun tadili ile sınıf esnasına dayanan partilerin kurulmasına olanak tanınmasından sonra Türkiye'de birçok sol parti kurulmuştur. Bir kısmı hiçbir varlık gösteremeyen, bir kısmı da "meşkuk" bazı kişiler tarafından kurulan bu partiler arasında sadece iki tanesi değinmeye değer. Bunlar Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) ve Türkiye Sosyalist Partisi'dir.

Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Dr. Şefik Hüsnü Deymer'in başkanlığında 20 Haziran 1946'da kurulmuştur. Parti programı, partinin hedefini "uzak hedef" ve "yakın hedef" olarak iki ayrı madde halinde düzenlemiştir. Bu iki maddeyi de aynen aktarmakta, konuyu aydınlatmak bakımından yarar görüyorum.

"Programın 2. Maddesi: Partinin uzak gayesi: Geniş halk yığınlarının gittikçe daha ziyade yoksullaşması sonucunu doğuran *işgücünün sömürülmesini ortadan kaldırmak;* büyük istihsal vasıtalarını milletin müşterek mülkiyetine

42 Aslında bu fikirler 1965'ten sonra, "Millî Demokratik Devrim" tezinin unsurları olarak tekrar ortaya çıkacaktır.

geçirmek; bir sosyalist demokrasi içinde, bütün millet fertlerine yüksek bir geçim ve mesut bir hayat sağlamak. Programın 3. maddesi: Partinin yakın gayesi: TSEKP mevcut iktisadi ve siyasi şartların bu ana gayenin bugünden yarına gerçekleşmesi için, henüz daha gereği gibi olgunlaşmamış bulunduğunu ve memleketimizde, sosyalizme halkçı bir devletçilik ve emekçi yığınlarının süratle genişleyen ölçülerde şuurlu ve teşkilatlı kontrol faaliyetleri ve iktisadi-siyasi savaşları yollarından ulaşması imkân dışı olmadığını hesaba kattığı için, yaşamakta olduğumuz devrede, yakın hedef olarak, bütün gayretlerini şu noktalar üzerinde toplayacaktır:

"a) Memleketin ekonomik, politik ve sosyal hayatının bütün gelişmelerinde, şehir ve köy emekçi halk yığınlarının demokratik hak ve hürriyetlerden gerçekten faydalanmalarını, iç ve dış siyasetimizin tayininde doğrudan doğruya söz sahibi olmalarını sağlamak,

"b) Şehir ve köylerdeki emekçi halkın, Anayasanın tekmil vatandaşlara tanıdığı hak, serbestlik ve dokunulmazlıklardan faydalanmalarını güçleştiren ve bazı hallerde imkânsız kılan bütün kanuni ve idari engellerin kaldırılmasını sağlamak,

"c) Bu halk yığınlarının, kendi hayati menfaatlerini korumak maksadı ile bizzat kuracakları meslek birlikleri (Sendikalar) vs. ekonomik, sosyal ve kültürel cemiyetler, kulüpler, gece mektepleri etrafında teşkilatlanma teşebbüslerine her suretle yardımda bulunmak ve böylece milleti teşkilatlı, demokratik bir bünyeye kavuşturarak, bu sarsılmaz temel üstünde milli istiklalimizi gereği gibi sağlamlaştırmak,

"d) Türkiye emekçi ve köylülerini ve onların tabii müttefikleri olan sosyal zümreleri -ırk, din ve mezhep farklarına, deri rengine, yerli veya muhacir olmalarına bakmaksızın- yerli ve yabancı sermayedarların sömürmele-

rine ve siyasi baskılarına karşı korumak, *irtica ve faşizme karşı aralıksız ve sistemli bir mücadele yürütmek,*

"e) İleri-demokrat prensiplere göre, halk faydasına geliştirilecek devlet sınaî-ticarî işletmelerinde ve onlar dışında kalacak hususî işletme ve fabrikalarda, emekçi gücünün; demokrat cumhuriyet idaresine kabul ettireceğimiz sıhhî iş şartları, kolektif mukaveleler ve içtimaî sigortalar çerçevesi içinde sendikaların sıkı kontrolleri altında korunmasını ve dolgun gündelikler karşılığında kullanılmasını sağlamak,

"f) Teşkilatlı emekçi ve köylü yığınlarının, aralıksız kabaran dalgalar halinde, iktisadî istekler hareketlerine ve siyasî savaşlara atılmalarına yardım ve bütün bu faaliyetleri atbaşı yürütmek suretiyle, memleketimizde sosyalist bir cemiyete geçiş şartlarının gelişmesini hızlandırmak."

Görüldüğü gibi, parti programında asıl ağırlık "yakın hedef"e verilmiş ve bu madde çok daha ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Nitekim, programın bütününün "yakın hedef"i oluşturan demokratik mücadele esasına dayandırıldığını görüyoruz. Dördüncü madde, "ilk faaliyet konusu olarak" Anayasa'ya aykırı antidemokratik kanun ve tüzüklerle mücadeleyi öngörmekte ve parti liderlerini de içine alan bir "Yüksek Daimi Meclis Komisyonu" önermektedir. Bu komisyon, bir Anayasa Mahkemesi niteliğindedir. Ayrıca programda, ülkedeki bütün demokratik nitelikli örgütlerle bir "ileri demokrat cephe"nin kurulması uğrunda çalışılacağı belirtilmekte (Mad. 8) ve idarede "... aşağıdan yukarı doğru kurulu halkın fiili iştirakiyle gerçek ve geniş bir demokrasi idaresinin geliştirilmesi" (Mad. 23) savunulmaktadır.

TSEKP programı dış ilişkileri de aynı espri içinde ele almıştır. Programın bu konuyla ilgili on sekizinci maddesi şöyledir:

"TSEKP'nin dış siyasette ana prensibi, San-Fransisco'

da kabul olunan Birleşmiş Milletler Anayasası'na harfi harfine riayet olunarak bu barışçı, demokrat devletler topluluğuna karışmış olanlarla sağlam ve samimi dostluk münasebetleri kurmak..."tır. Yirminci madde ise, ABD ve İngiltere'yle ilişkilerimiz konusunda şunları söylemektedir:

"TSEKP komşu demokrat memleketlerle böyle sıkı bir dostluk ve beraberlik çerçevesi içinde, Büyük Britanya ve Birleşik Amerika Hükümetleri ile de dostça münasebetler idame ettirmek ve alış-veriş münasebetlerimizi daha da geliştirmek ve sağlamlaştırmak gayretlerinin, milli menfaatlerimize olduğu kadar, milletlerarası barışın korunması icaplarına da uygun düştüğü ve bu istikamette devamlı gayretler sarfetmek gerektiği fikrindedir."

İktisadi siyasete gelince, program, bir yandan "... iktisadi sahada, stratejik kumanda mevkilerini hususi ferdi sermaye gruplarının değil, bizzat devletin işgal etmesini" (Mad. 26) savunmakta, öte yandan da o zamana kadar uygulanan "burjuva devletçiliği"ne karşı "kâr için değil, ihtiyaç için istihsal eden ve neticede müstahsil ve müstahlik kitleler faydasına işleyecek olan halk devletçiliği" (Mad. 27) fikri geliştirilecektir.

Bütün bunlar göstermektedir ki, TSEKP'nin programı "yakın hedef"in, yani demokratik hedefin gerçekleştirilmesiyle ilgili somut öneriler içermektedir. "Halk devletçiliği" adı altında savunulan iktisat politikası sosyalizmin gerisindedir. Bununla beraber, TSEKP çok kısa ömürlü olmuş, kuruluşundan altı ay sonra sıkıyönetim komutanlığınca kapatılmış ve açılan dava sonucunda da üyeleri mahkûm olmuşlardır.

Aslında TSEKP olayı, doğuş halindeki Türk demokrasisi açısından önemli bir sorun ortaya koymaktadır: Acaba yeni girilen demokratik dönemde, uzun vadede Marksizme açık, fakat kanun çerçevesinde, demokratik faaliyetlere izin var mıdır? Ne var ki, TSEKP olayıyla ilgili olarak bu

soruyu aydınlatıcı bir yanıt vermek, bugüne kadar yayınlanmış belgeler çerçevesinde mümkün görünmemektedir. Çünkü TSEKP davası gizli yapılmış ve davayla ilgili belgeler (iddianame-savunmalar-karar) yayımlanmamıştır. Bu bakımdan, bu konuyla ilgili gerçek, dava dosyasını da içeren monografik bir çalışmada ortaya çıkacaktır. Bununla beraber, günümüze kadar yayımlanmış incelemelere ve belgelere dayanarak şöyle bir özet yapabiliriz:

Stajyer avukat olarak TSEKP davası dosyasını inceleyen bir araştırıcı, bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Mahkeme, partilerin dışarda herhangi bir ilişkileri olduğunu veya yabancı bir devletten para aldıklarını tesbit etmemiştir." Oysa aynı araştırıcıya göre, "Türkiye'de Komünist Partisi'nin iki programı vardır. Bunlardan birincisi, 1931'de kanunsuz ve gizli olarak yayımlanmış temel belgedir. Kemalizm'i komünizm açısından yorumlamakta, Türkiye'nin çeşitli meseleleri hakkında görüşler ileri sürmekte ve partinin ana hareket programını tesbit etmektedir. İkinci program ise TSEKP tarafından 1946'da hükümete verilmiş olup aynı fikirleri, hükümetin ve halkın genellikle daha kolay kabul edebileceği demokratik bir şekle bürünmüş ve Türkiye'nin şartlarına daha iyi intibak ettirilmiş olarak ortaya koymaktadır." Bu iki fikrin tutarsızlığı bir yana, yazar, sözünü ettiği iki programı TSEKP'de birleştiren organik bağları ortaya koymamıştır. Çünkü 1931 programına kaynak olarak gösterdiği tek araştırmada[43] böyle bir bağ

43 Adı geçen araştırma, Ivar Spector'un *The Soviet Union and the Muslim World (1917-1958)* başlıklı kitabıdır. Kitapta Komünist Partisi programının 1929'da hazırlandığı ve ilk kez 1931'de illegal bir yayın organı olan *İnkılap Yolu*'nda yayımlandığı belirtilmektedir. Ekleyelim ki, bir tutarsızlık da şuradadır: 1931 programında Halk Partisi'ne karşı "devamlı ve uzlaşmaz" bir savaş önerilmekte ve bu savaş antiemperyalist savaşın bir parçası olarak kabul edilmektedir (*Age*, s. 115). Oysa Dr. Şefik Hüsnü'nün İkinci Dünya Savaşı sonlarında kaleme aldığı ve daha önce değindiğimiz raporda, gerçek Kemalistler ilerici olarak kabul edilmekte ve "demokratik cephe"nin bir unsuru olarak görülmektedirler.

kurulmamaktadır. Öte yandan, TSEKP davasının ilk görüldüğü sıkıyönetim mahkemesi savcısının "*İfşa Ediyorum*" başlığı altında yayımladığı yazı dizisi de konuya ışık getirmemektedir. Son derece sistemsiz bir şekilde kaleme alınmış olan bu yazı dizisinden, davanın daha önceden tesbit edilen kanıtlardan çok, özel yöntemlerle yürütülen soruşturmalar sırasında elde edilen kanıtlara dayandığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki savcı, TSEKP lideri Dr. Şefik Hüsnü'nün ifadesinin geçmişle ilgili kısmını vermekte, bizzat partiyle ilgili kısmını vermemektedir. Herhalde konu aydınlatılmaya muhtaçtır. Ancak şurasını belirtelim ki, ortaya koyduğumuz sorunu, yani demokratik mücadelenin sınırlarını çok daha net bir şekilde ortaya koyan ve TSEKP olayından da önce meydana gelen başka bir olay vardır. 1946'da girilen çok partili hayatın niteliğini belirtmek için kısaca bu olayın da üzerinde durmak istiyorum: Bu olay, *Tan* gazetesinin yayın hayatına son veren tahripçi mitingtir.

Daha önce de belirttiğim gibi çok partili hayata geçiş kararının verildiği, hatta DP'nin program hazırlıklarının yapıldığı günlerde, Türk basınında demokrasi mücadelesinde önde gelen iki yayın organı vardı. Bunlardan birincisi liberal eğilimli *Vatan* gazetesi, ikincisi de sol eğilimli *Tan* gazetesiydi. Her iki gazete de DP'yi desteklemiştir. *Tan*'cı Zekeriya ve Sabiha Sertel'ler, DP yöneticileriyle yakın bir işbirliğine girmişler ve bu işbirliğinin ürünü olarak çıkan *Görüşler* dergisine DP liderleri sermaye yardımı, makale ve söyleşi vaat etmişlerdir. Bu tutum ise, DP hareketini sindirmek ve kontrol altına almak isteyen CHP iktidarı elinde önemli bir koz olmuştur. Nitekim DP, kuruluşundan bir ay kadar önce CHP yanlısı basının düpedüz kışkırttığı[44] üniversite gençliğinin düzenlediği bir miting, kı-

44 Mitingten bir gün önce CHP'li yazar Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazdığı "*Kalkın Ey Ehli Vatan*" başlıklı başyazı bir provakasyon şaheseridir (*Tanin*, 3 Aralık 1945). Yazının tahrikçi rolü için bkz. İ. Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, 1968, s. 149.

sa bir süre sonra yıkıcı bir karaktere bürünmüş, Tan Matbaası basılarak tahrip edilmiş, *Tan*'la birlikte *Görüşler, Yeni Dünya* ve *La Turquie* gazetelerinin makineleri de parçalanmıştır. Göstericiler, ayrıca sol eğilimli yayınları satan bazı kitapçıları da tahrip etmişlerdir.[45]

Tan olaylarının anlamı nedir? *Tan* olayları çok partili hayatı çeşitli zorunluluklar altında kabul eden siyasi iktidarın, muhalefeti kontrol altında tutmak için nasıl baskı ve terör yöntemlerine başvurduğunu göstermektedir. *Tan* saldırısının gerçek hedefi "solculuk" olmaktan çok "muhalefet"tir.[46] Çünkü *Tan*'cılar, gazetelerinde aslında sosyalist değil, demokratik mücadele yapmaktalar ve Sabiha Sertel, kendilerine "komünist" suçlaması yapanlara şu yanıtı vermektedir: "Daha burjuva demokratik devrimi gerçekleşmemiş bir memlekette, sosyalist bir devrim şartları gerçekleşmemiş bir memlekette, ne sosyalizmin ne de başkalarının

45 Öyle sanıyorum ki, bugün artık bu mitingin bir komplo olduğu kesinlikle ileri sürülebilir. Bu iddiayla ilgili somut kanıtlar şunlardır: Bir kere gazete yöneticileri, bir gün önce haber aldıkları bu mitingten İstanbul Valisini ve emniyet müdürünü haberdar etmişler, onlar da "gerekli tedbirlerin alındığını" söylemişlerdir (Halil Lütfü Dördüncü, *Yeni Gazete*, 7 Mayıs 1967). İkinci olarak mitingçiler, Sovyet Konsolosluğuna da saldırmak isteyince, güvenlik güçleri bunu hemen önlemişlerdir. Yani istemedikleri hareketlere başarıyla engel olmuşlardır (Prof. Kemal Karpat, *age*, s. 134). Nihayet, dönemin Sıkıyönetim savcısı Kazım Alöç, nezarete alınan gösterici elebaşlarını CHP müfettişinin ziyaret ettiğini, bunlara çok iyi davrandığını, sigara ikram ettiğini vs. yazmıştır (Kazım Alöç, "İfşa Ediyorum", *Yeni Gazete*, 13 Nisan 1967). Bu konuda bizzat Sabiha Sertel'in anlattıkları için bkz. *Roman Gibi*, s. 334-348. Son olarak şunu da belirtelim ki, gösteri sonunda göstericiler değil, Sertel'ler mahkemeye sevk edilmişlerdir. Sabiha Sertel'in tahrikçi olarak nitelenen ve mitingten bir gün önce yazılan yazısının en ağır cümleleri şunlardır: "İstanbul CHP reisi hükümet gazetelerini davet ederek, bunlarla yaptığı bir içtimada, gazetecilere muhalif gazetelerle mücadele etmeleri tavsiyesinde bulunmuş. Bu hareket iktidar mevkiinde bulunan bir partinin muhalefetten korkusunu ifade eder." Alöç, *Yeni Gazete*, 12 Nisan 1967.

46 Aslında göstericiler, İnönü'nün "Osmanlı liberali" olarak nitelediği *Vatan* gazetesine de saldırmak istemişlerdir. Ancak "nümayişin muhalefete karşı değil, sadece komünizme karşı olduğu intibaını uyandırmak maksadı ile *Vatan*'a hücum etmekten son dakikada vazgeçil(miştir)."

temel tutacağına inanıyorum. Ben sadece demokrasi istiyorum. Bu demokrasiyi vermek istemeyenlerdir ki, *Tan*'ın bu mücadelesine karşı gerici bir mukavemet gösteriyorlar." İşte bu espriyle DP desteklenmektedir.[47]

Tan olayları kuruluş halindeki Türk demokrasisinin, CHP yöneticilerinin kafalarındaki bir "model"e uydurulması için tezgâhlanmış bir komplodan ibarettir. Nitekim, olaydan sonra DP yöneticileri hızlı bir dönüş yapmışlar, *Görüşler* dergisiyle hiçbir ilişkileri olmadığını belirtmişler ve *Ulus*'ta çıkan bir başyazıda bu durum memnuniyetle kaydedilmiştir. Daha sonra ise sosyalizme açık, fakat gündeme sadece demokratik mücadeleyi alan siyasal partilerle,[48] CHP iktidarının kuklası olmayan tüm sendikalar kapatılarak bu süreç tamamlanmıştır. Böylece 1947'den itibaren girilen dönemde, demagojik bir şekilde belirtildiği gibi, sadece "komünizm"e karşı değil bütün sol fikirlere karşı kesin bir duvar örülmüş ve amansız bir mücadeleye geçilmiştir. Böylece sol kanadı olmayan, sağ partilerden meydana gelen bir "demokrasi" modeli ortaya çıkmıştır.[49]

47 "Biz *Tan* gazetesinde ikinci bir partinin kurulmasını, burjuva demokratik devrimini tamamlama yolunda atılmış bir adım olarak övüyorduk. İkinci bir parti kurulması teklifi, Halk Partisi'ne bağlı zümreler, yüksek memurlar, gerici basın arasında kötü bir tepki yapmıştı." Sabiha Sertel, *age*, s. 295. Aynı konuda bkz. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım, 1905-1950*, İstanbul, 1968, s. 264-265.

48 Bu partilerden biri TSEKP'den de önce kurulan (14 Mayıs 1946) Türkiye Sosyalist Partisi'dir. Bu parti de demokratik mücadeleyi ön plana almakta ve sosyalizm anlayışını şöyle ortaya koymaktadır: "Türk milletinin refah, kültür, sağlık ve adalet seviyesini yükseltmek, vatandaşların ferdî gelişmelerini köstekleyen bütün sebepleri ve bu bakımdan mevcut her türlü iktisadî ve içtimaî adaletsizliği ortadan kaldırarak emek ve kaabiliyetleri değerlendirmek: TSP bu prensiple sosyalisttir" (program, Mad: 1, fıkra 2). Bu parti de TSEKP ile birlikte sıkıyönetim komutanlığı tarafından kapatılmış; ancak yöneticileri uzun süren bir davadan sonra beraat etmişlerdir.

49 Bu "model" 1961'den sonra Türkiye'de "*Filipin Demokrasisi*" olarak adlandırılmıştır. Gerçekten İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Filipin Cumhuriyeti'nde de tutucu sağ partilerin egemen olduğu, sola kapalı bir siyasal rejim kurulmuştur. Ayrıca, 1949'da Washington'da (!) Türkiye ile Filipin Cum-

Bu "demokrasi" ittifakının kanatlarını CHP ile DP, hukuki sınırını da Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. maddeleri oluşturmuştur. Nitekim bu dönemde, bu maddelerin üç kez (1946, 1949 ve 1951) değiştirilerek ağırlaştırıldığını görüyoruz. Öyle ki, son şekliyle TCK'nun 141. ve 142. maddeleri, faşist ülkelerde dahi benzeri olmayan ağır cezalar getirmiştir. Böylece, Prof. Karpat'ın haklı olarak "kültürel irtica" olarak adlandırdığı bir McCarthyci zihniyet, yıllarca süren bir sindirme politikasının temeli olmuştur.

Bu konuda son olarak şunu belirtmek isterim: CHP iktidarı bu dönemde sol akımlarla mücadelesinde sadece hukuki ve siyasi yöntemleri yeterli görmemiş, ideolojik araçlara da başvurmuştur. Ancak bu alanda, Kemalizmden çok sağ ideolojiler kullanılmış ve CHP'nin geleneksel milliyetçilik anlayışı da yeni tartışmaların konusu olmuştur. CHP'nin dönüşüm Kurultayı olarak nitelediğimiz 1947 Kurultayı, "bir yandan milliyetçiliğin komünizmle mücadelede kullanılacağını belirtirken, öte yandan da parti programında yer alan milliyetçilik kavramının tarifini değiştirmeye karar vermiştir. Yeni tarife göre (Mad. 5), ırkçılık ve sosyalizmden ayırt edebilmek için, siyasi milliyetçilik yerine dil, ortak kültür ve tarihe dayanan bir milliyetçilik kavramı konuyordu." Gerçekten bu dönemde CHP içinde bir akım, geleneksel olarak laik bir nitelikte olan parti milliyetçiliğinin komünizmle mücadelede yetersiz olduğunu ileri sürerek bunu mukaddesatçılıkla tamamlamak istemiştir. CHP'de uzun yıllar laik milliyetçiliği savunmuş bir politikacının başlattığı bu kampanya[50] başarılı olmuş

huriyeti arasında bir "dostluk" anlaşması imzalanmıştır. Meclis'ten gerekçesiz ve müzakeresiz geçen bu anlaşmanın, Washington'da imzalandığını anlamak güçtür.

50 CHP milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver, uzun yıllar Türk Ocakları'nda laik (hatta yer yer dine karşı) bir milliyetçiliği savunduktan sonra, antikomünist amaçlarla dine dayalı bir milliyetçiliği savunmaya başlamıştır. Nitekim daha sonra, Tanrıöver'in demeçleri *Sebilürreşat* dergisinde çıkma-

ve programda yukarıda belirttiğimiz değişikliğe yol açmıştır. Bunun dışında Parti dışında (hatta kendi açılarından CHP'ye düşman) akımlar da, CHP'nin McCarthist politikasının önemli yardımcıları olmuştur.[51]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 1946'da başlayan çok partili hayatın özünü tüm olarak "sol"a karşı takınılan tutum oluşturmuştur. Bu dönemde, sadece örgütlenme planında değil, fikir alanında da her türlü "sol" eğilim kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Bu tutumun gelişimine ve Türk siyasal hayatına etkilerine, yeri geldikçe ilerde tekrar değineceğiz.

---

ya başlamıştır. (Örneğin: "Komünizme Karşı Dünya Din Cephesi", H. S. Tanrıöver, *Sebilürreşat*, Sayı 10, 10 Ağustos 1948). Bu konularda bkz. Prof. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 218-219; G. Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s. 98-99.

51 Mukaddesatçıların *Takriri Sükun Kanunu*'ndan sonra kapatılan *Sebilürreşat* dergisi yirmi iki yıl sonra tekrar yayın hayatına başlarken, yayımladığı başyazıda, "Dine karşı o günden itibaren başlayan baskı hareketi zaman oldu ki en şiddetli dereceyi buldu... Laiklik nikabına bürünerek komünizmin temellerini kurmaya çalıştı" denmektedir (*Sebilürreşat*, Sayı 1, 1 Mayıs 1948). Öte yandan, Türkçü-Turancı akımların hemen bütün faaliyeti antikomünist mücadele olmuştur. Hatta bu hareketin liderlerinden Nihal Atsız, makaleleriyle yetinmemiş, zamanın başbakanına tamamen ihbar niteliği taşıyan "açık mektup"lar yazmıştır. Bu konuda bkz. İ. E. Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, s. 96-212.

İktidar Mücadelesinin Son Aşaması

Hasan Saka hükümetinin kuruluşundan 14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar uzanan dönem, CHP'nin başlangıçta belli sınırlar içinde tutmaya çalıştığı muhalefetin, artık tam anlamıyla kendini kabul ettirdiği ve adım adım iktidara yaklaştığı bir dönemdir. Bu dönemin siyasal kavgalarının biçimini ve tanımını 12 Temmuz Beyannamesi belirlemiştir.

12 Temmuz Beyannamesi'nin CHP içinde yol açtığı gelişmelere daha önce değişmiştim. Aynı Beyanname, DP içinde de büyük anlaşmazlıklar doğurmuştur. Sonunda Parti'den ayrılmalara ve yeni partilerin kurulmasına yol açan bu anlaşmazlıklar, DP muhalefetinin niteliği hakkında duyulan kuşkulardan kaynaklanmıştır. 12 Temmuz Beyannamesi bu koşulları artırdığı ölçüde, bölünmeleri de şiddetlendirmiştir.

DP'nin Birinci Büyük Kongresi'nde kabul edilen Hürriyet Misakı, antidemokratik kanun ve uygulamaların kaldırılması için Büyük Millet Meclisi'ni terk etmeyi de içeren sert bir mücadele öngörüyordu. Oysa, 12 Temmuz Be-

yannamesi'nin siyasal gerginliği yumuşatıcı tonuna rağmen, CHP bu konuda beklenen kanun değişikliklerini hemen getirmemiştir. Savaş yıllarından kalma sıkıyönetim, ancak 1947 sonunda kaldırılmış,[52] Polis Vazife ve Selâhiyetleri Kanunu'nun antidemokratik 18. maddesi ise 1948 ortalarında, Meclis'te çok az sayıda üyenin bulunduğu bir oturumda ilga edilebilmiştir. Bununla beraber, DP yöneticilerinin en çok üzerinde durdukları ve ısrarla takip ettikleri konu her bakımdan güvenceli bir seçim kanunu olmuştur. Bu tutum ise, bir kısım DP'liler tarafından yetersiz bulunmuş ve bunlar CHP'de samimi bir değişiklik olmadığını, otoriter yönetimin devam ettiğini ve 12 Temmuz Beyannamesi'nin bir aldatmaca olduğunu ileri sürerek DP yöneticilerini sertleşmeye ve Hürriyet Misakı'ndaki tehdidi uygulamaya davet etmişlerdir. DP yöneticilerinin bu yola girmemesi üzerine de, partiyi "muvazaa" ile suçlamışlar ve şiddetli bir parti içi mücadeleye girişmişlerdir. DP içinde başlayan bu mücadele, ülke sorunlarıyla ilgili farklı görüşlerden kaynaklanmamaktadır. Sadece muhalefette kullanılacak yöntemlerle ilgilidir. Bu yüzden de CHP'ye karşı takınılacak tutumu sembolize etmek üzere, aslında rejimle doğrudan doğruya ilgisi olmayan sorunlar bile beklenmedik bir önem kazanmış ve parti

52 1947 yılının Mayıs ayı sonlarında, TBMM'de Sıkıyönetimin uzatılması görüşülürken, DP yöneticileri ağır eleştirilerde bulunmuşlardır. Bayar, sıkıyönetimin iç politika amaçlarıyla, özellikle "İstanbul matbuatı ve umumî efkârı tazyik altında tutmak" için kullanıldığını ileri sürerken, Afyon milletvekili general Sadık Aldoğan, "Sıkıyönetim, mutlakiyet idaresine bile rahmet okutacak zalimane bir idaredir" demiştir. Yine S. Aldoğan, hükümetin sıkıyönetimi uzatma talebi karşısında duydukları hayal kırıklığını şöyle ifade etmiştir: "Milletten ve Birleşmiş Milletlerden hicap duyulacağını, uzatılmasına gidilmeyeceğini zannetmiştik ve böylece Halk Partisi hükümetinin tarihte kara bir leke gibi kalacak olan bu idare tarzına bir son verileceğini beklemiştik." Hükümet başkanı Recep Peker ise sıkıyönetimi, Türkiye'nin "stratejik önemini" ve Sovyet taleplerini anımsatarak savunmuştur. Bu tartışmalar için bkz. *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1947.

içinde hararetle tartışılmaya başlanmıştır.[53]

DP'deki anlaşmazlık bir yandan Parti'den ihraçlara, öte yandan da istifalara yol açmış ve kısa sürede DP, milletvekillerinin yarısını kaybetmiştir. DP'den ayrılan milletvekilleri ortak bir tutum üzerinde anlaşamamışlardır. Bunlardan bir kısmı, DP'nin 1949 yılında toplanacak olan İkinci Büyük Kongre'sini beklemek üzere Meclis'te "Müstakil Demokratlar Grubu"nu kurarken, diğer bir kısmı da Mareşal Fevzi Çakmak'ın başkanlığında bir Parti kurmuşlardır. DP'de hukuki yönüyle Parti Meclis Grubu ile Genel İdare Kurulu'nu birbirine düşüren ihtilaf sonucu ortaya çıkan grupların yöneticilere karşı itirazı aynıdır: Parti içi demokrasi kurallarına uymamak ve "muvazaa"lı bir muhalefet yapmak.[54] Bu itirazlara paralel olarak da, kendileri, bir yandan CHP'ye, diğer yandan da DP'ye karşı oldukça sert bir muhalefet yürütmeye başlamışlardır. Bunlardan özellikle DP'ye yönelik muhalefet, bölünmelerle yıpranmış ve zayıflamış olan bu Parti'nin yöneticilerini harekete geçirmiş ve 12 Temmuz Beyannamesi ile girilen "bahar havası"nı bozmaya, yani muhalefeti sertleştirmeye zorlamıştır. Bu konuda ise, Hasan Saka hükümetinin 1947 ortalarında Meclis'e sevk ettiği seçim kanunu tasarısı beklenen fırsatı vermiştir. DP'liler, ısrarla üzerinde durdukları yargı denetimini sağlamayan bu tasarıya karşı cephe almışlar ve 1948'de başgösteren iktisadi bunalımın yarattığı konjonktürden de yararlanarak iktidarı yıpratmışlardır. Buna karşılık, Başbakan

53 Örneğin, 1947 sonlarında Meclis'e gelen milletvekillerinin maaşlarının artırılmasıyla ilgili kanun teklifi gibi.

54 Müstakil Demokratlar Grubu, DP İkinci Büyük Kongre'sini etkilemek üzere, *"Demokrat Parti Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler"* başlıklı bir broşür hazırlamışlar ve bütün kanıtlarını bu broşürde sıralamışlardır (Ankara, 1949). Diğer grup eski DP'li milletvekilleri ise, 20 Temmuz 1948'de *Millet Partisi*'ni kurmuşlardır. Daha sonra Müstakil Demokratlar da bu partiye katılmışlardır. Parti liberal ve muhafazakâr nitelikte uzun (yüz otuz altı maddelik) bir program hazırlamıştır.

Hasan Saka, 8 Haziran 1948'de istifa ederek yeni bir kabine kurmuş ve programına, "Yüce Kurultayın tasvibine sunulmak üzere bulunan Seçim Kanunu değişiklik tasarısı gerçek demokrasilerin temeli sayılan halk iradesinin, iyi niyet sahibi hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir emniyet içinde belirtilmesini sağlayacaktır" şeklinde bir madde sokarak muhalefeti yatıştırmaya çalışmıştır. Bununla beraber, DP'liler yeni tasarıyı da yetersiz bulmuşlar, Meclis'i terk etmişler ve daha sonra da Ekim 1948'de yapılacak ara seçimlerine katılmamaya karar vermişlerdir. Bu suretle girilen bunalım, bir yandan ikinci Hasan Saka hükümetinin de tutunamayarak çekilmesine yol açarken, öte yandan da Haziran 1949'da toplanan İkinci DP Büyük Kongresi'nden DP yöneticilerinin güçlü bir şekilde çıkmalarını sağlamıştır. Böylece, 1949 başında kurulan Şemsettin Günaltay Kabinesi, adeta DP'lilerin son isteklerini de yerine getirerek iktidarı onlara devretmeye aday bir kabine kimliğinde görünmüş[55] ve DP Kongresi son "muvazaa" yakıştırmalarını da kökünden çürütmek isteyen bir tutum içine girmiştir.[56]

24 Ocak 1949'da TBMM'ye programını sunan Şemsettin Günaltay Hükümeti, CHP'nin 1947 dönüşümüyle benimsediği görüşleri derli toplu bir şekilde ortaya koymaktadır. İktisadi alanda "hususi sermayenin gireceği teşebbüsleri teşvik etmek ve kolaylaştırmak Hükümetin başlıca şiarı olacaktır" denilmekte ve laiklikle ilgili yumuşama da şu şekilde ifade edilmektedir: "Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatan-

55 Şemsettin Günaltay'dan önce, dört CHP'li politikacı kabineyi kurma teklifini reddetmişlerdir.

56 Bu incelemede çeşitli vesilelerle "muvazaa" yakıştırmalarına değindim. Burada da şunu belirtelim ki, bu tezi ileri sürenlerden DP milletvekili Kenan Öner, anılarında, Bayar'ın muhalefet partisini kurmak için CHP'den para yardımı aldığını dahi ileri sürmüştür. Bkz. Kenan Öner, *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, s. 22 ve 12. Bölüm.

daşların çocuklarına din bilgisi vermek hakkını kullanmaları için gereken imkânları hazırlıyacağız. Fakat laiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir." Bununla beraber, programın en önemli vaadi o yıllarda siyasal mücadele bakımından birinci derecede önemli olan seçimlerle ilgilidir: "Hükümetimiz, 1950 seçimlerinin hiçbir vatandaşın yüreğinde şüpheye yer bırakmayacak en teminatlı bir şekilde yapılması için, ilmin ve tecrübenin telkin edeceği tedbirleri göz önünde tutmaktan geri kalmayacaktır."

Gerçekten, yeni hükümet güvenoyu aldıktan kısa bir süre sonra seçim kanununu değiştirmek üzere Prof. Erim'in başkanlığında bir komisyon kurmuş ve bu konudaki çalışmaları başlatmıştır. Ne var ki, bu çalışmalar muhalefetin beklediği bir hızda olmamış ve komisyon ilk aşamada bir kanun tasarısı değil, dünyadaki seçim kanunlarını toplayan bir "pembe kitap" hazırlamıştır. Muhalefet ise, bu gecikmeyi CHP'nin İkinci DP Kongresi'yle ilgili bir beklentisi olarak yorumlamıştır.[57] Oysa, DP'nin İkinci Kongresi ne getirmiştir?

DP İkinci Büyük Kongresi, 20 Haziran 1949'da toplanmıştır. Bu Kongre'nin önemi, 12 Temmuz Beyannamesi'nin DP saflarında yarattığı bölünmelerin ilk kez bütün örgüt huzurunda tartışılması ve sonuca bağlanması olanağını sağlamasındadır. DP yöneticileri kendilerini savunurken, 12 Temmuz Beyannamesi'ni kabul etmenin bir zorunluluk olduğunu ve buna karşı çıkmanın "ihtilalcilik" ola-

57 Nitekim Menderes, 22 Nisan 1949 tarihinde Adana'da yaptığı bir konuşmada şunları söylemektedir: "Biliyorsunuz ki, iktidar uzun zamandan beri seçim kanununun değiştirileceğinden bahsetmektedir. Seçim kanununda hile ve fesada yol açan hükümetlerin neler olduğu hepinizce malumdur. Bunların değiştirilmesi aylara ve senelere ihtiyaç göstermez. Bu mevzuda umumi efkârı tatmin etmek güç değildir. O halde iktidarın hâlâ tereddütler içinde bocalamasını ne ile izah etmeli? Tereddütlerden kurtulmak için yakında toplanacak olan büyük kongrenizin neticelerini mi bekliyorlar?"

cağını ileri sürmüşlerdir.[58] Böylece kendilerine karşı yöneltilen "muvazaa" yakıştırmalarını da yanıtlamak istemişlerdir.[59] Nitekim, bunda başarıya da ulaşmışlar ve eski DP'lilerin büyük umutlar bağladıkları bu Kongre'den Parti bütünlüğünü koruyarak çıkmışlardır. Buna karşılık, kendilerine yönelen yakıştırmaları kesinlikle önlemek üzere daha sert bir muhalefet yöntemi benimsemişler ve bu tutum da Kongre'nin onayladığı *Milli Teminat Andı* başlıklı belgede ifadesini bulmuştur. İktidar partisi üyeleri tarafından "*Milli Husumet Andı*" olarak adlandırılan ve siyasal tarihimize de bu adla geçen belge özellikle güvenceli bir seçim konusunda durmakta ve "... Haklarına tecavüz olunan bütün vatandaşların meşru müdafaa halinde kalmaları, haklarını Anayasa ve Türk Ceza Kanunu'nun müeyyidelerine dayanarak hareket etmeleri kaçınılmaz bir zaruret olacaktır" demektedir. Daha sonra da, bu tutumun "ihtilalci" bir tutum olmadığını belirtmekte ve siyasi iktidara şu şekilde bir uyarıda bulunmaktadır: "... Vatandaş siyasi hak ve hürriyetlerinin kullanılmasına ve milli hâkimiyet esaslarının tahakkukuna herhangi bir surette engel olacak kanun dışı hareketlerden tevakki olunması lüzumunu memleketin en yüksek menfaatleri hesabına belirtmek isteriz."

"Aksi yolda harekete teşebbüs edenlerin ise, milli vicdanın ifadesi olan millet husumetine maruz kalmak gibi ağır ve tarihi bir mesuliyete mahkûm kalacakları muhakkaktır."

58 Bayar Kongre'deki uzun konuşmasında, bu konuda şunları söylemiştir: "Bu beyanname sırasında bizim karşımıza iki yol çıkmış idi. Birisi, ihtilal yolu idi, iğtişaş ve isyan yolu idi. İkinci yol memlekette istikrarı muhafaza ederekten müşkül dahi olsa, zaman kaybetmek dahi bahis mevzuu olsa, istikrar yolu idi. Bizler sizlere itimat ederek ikinci yolu ihtiyar ettik."

59 Bu konudaki yanıt, daha Kongre toplanmadan parti liderleri tarafından açıklanmıştır. Örneğin Menderes, 23 Nisan 1949 tarihli konuşmasında şunları söylemiştir: "DP hiç kimsenin emri ile kurulmuş ve emri ile yürüyen bir parti olmadığı için buna muvazaa ve uysallık isnatları yapılamaz... Partimize isnat edilen muvazaa sözü katiyyen yalandır."

Milli Teminat Andı'nın CHP yöneticilerini sinirlendiren sertliğine rağmen, DP'de beklenen bölünmelerin meydana gelmemesi ve seçim kanunu sorununun kamuoyunca da benimsenmiş bulunması, CHP'yi harekete geçirmiş ve 1950 seçimlerinden üç ay önce DP'lileri de tatmin eden bir seçim kanunu; bir yandan DP'lilerin istediği gibi, seçimlerde yargı denetimini sağlamakta, diğer yandan da siyasal partilere seçim kampanyasında devlet radyosundan iktidar partisiyle eşit oranda yararlanma olanağını tanımaktadır.[60] 14 Mayıs 1950 milletvekili seçimleri, kamuoyunda hiçbir kuşkuya yer bırakmayan bu kanuna göre yapılmış ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez özgür seçimlerle siyasal iktidar değişmiştir.

60 Bkz. *Düstur*, 3. tertip; c. 31, s. 847-891. 5545 sayılı Kanun il ve ilçe merkezlerinde en yüksek dereceli yargıcın başkanlığında seçim kurulları kurmakta; ayrıca, altı Yargıtay ve beş Danıştay üyesinden kurulu bir Yüksek Seçim Kurulu teşkil etmektedir. Oysa Hasan Saka kabinesinin getirdiği 5258 sayılı seçim kanunu (Temmuz 1948), belediye başkanı ile belediye meclisi ve il genel meclisi temsilcileri ile muhtardan oluşuyordu. Parti temsilcileri bile tahdit edilmişti ve kurula, ancak kura ile seçilen iki parti temsilcisi katılıyordu. Bkz. *Düstur*, 3. tertip; c. 29, s. 1302-1309.

Sosyal Politika, Sınıflar ve İktidar Değişimi

14 Mayıs 1950 seçimleri, tam bir demokratik ortam içinde ve hiçbir itiraza yer vermeyecek şekilde yapıldı. Katılma oranının % 80'i aştığı bu seçimlerde, DP, oyların % 53.5'ini alarak Meclis'teki dört yüz seksen yedi üyelikten dört yüz sekizini kazanıyor; CHP ise ancak altmış dokuz milletvekili çıkarabiliyordu.

Bu seçimlerin ve bu seçimlerle gerçekleşen iktidar değişikliğinin anlamı neydi? Aslında son elli yıllık siyasal hayatımızın özüyle ilgili olan ve hâlâ tartışılan bu konuya kendi açımızda yanıt oluşturacak bazı unsurları daha önce sıralamıştım. Şimdi de CHP'nin son iktidar yıllarında izlediği iktisadi ve sosyal politikayı ele alarak konuyu tamamlamaya ve bütünüyle değerlendirmeye çalışacağım.

Türkiye'de çok partili hayat, Cumhuriyet tarihimizin en şiddetli bir enflasyon dönemini izlemiştir. Bu enflasyonist politika, Türkiye'de reel geliri artırmaktan çok, onun dağılımını daha kötüleştirmiş ve bir vurguncu savaş zengini zümre yaratmıştır. Öte yandan, savaş sonunda her enflasyonist

politikanın doğal sonucu olan bir işlem Türkiye'de de kaçınılmaz olmuştur: Devalüasyon. Gerçekten 7 Eylül 1946'da alınan kararlarla Türk parasının yeni değeri daha gerçekçi bir biçimde saptanıyor (1 dolar = 280 kuruş); ithalat, "lüks ve halk ihtiyaçları bakımından zorunlu olmayan mallar" dışında kolaylaştırılıyor; sanayi malları ile orman ürünleri fiyatlarında indirim yapılıyor ve spekülatif işlemleri önlemek amacıyla Ziraat Bankası aracılığıyla altın satışı öngörülüyordu. Bütün bu kararların ortak hedefi, Türkiye'nin yeni uluslararası ticaret koşullarına uyumunu sağlamaktı. Aslında, daha savaş bitmeden, 1944'te ABD'de toplanan bir uluslararası konferans yeni dünya para sisteminin temellerini atmış ve bu amaçla "Uluslararası Para Fonu" (IMF) adını taşıyan bir de örgüt kurmuştu. 1947 yılında faaliyete geçen bu örgüt, 27 Eylül 1947 tarihinde Türkiye'nin başvurusunu da karara bağlamak durumundaydı. Bu bakımdan 7 Eylül Kararları, hükümet temsilcilerinin açıkça belirttikleri gibi, bu sorunu da çözmek istemiştir.

7 Eylül Kararları başarılı olmuş mudur? Her enflasyon gibi, devalüasyon da esas itibariyle iş çevrelerinin ihtiyaçlarına yanıt verir. Enflasyonla yoksul kitleler sırtından sağlanan zorunlu tasarrufların sınırına gelinince (ve bu arada piyasa mekanizması da altüst edilince) devalüasyon kaçınılmaz olur. Bu haliyle enflasyon ve devalüasyon, iktisadi anlamıyla sınıf mücadelesinin çağımızda sık sık başvurulan aracıdır ve "başarı"sını da bu açıdan değerlendirmek gerekir.[61]

Türkiye'de 7 Eylül devalüasyonu somut olarak ne sonuçlar doğurmuştur? Bu konuda her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, savaş enflasyonu Türkiye'de 1943'te

61 Aslında, bizzat yakın tarihimiz şu olguyu açıkca gözler önüne seriyor: Her devalüasyon ve onu başarılı kılacak istikrar politikası, yeni bir enflasyonist politikanın başlangıcını teşkil etmiştir. Şimdiden işaret edelim ki, istikrar politikaları da hep iktidar değişiklikleri sırasına rastlamış ve daha çok "bürokratik" nitelikli iktidarlara uygulatılmıştır.

frenlenmiş ve 1943-1946 yılları arasında fiyatlar düşmeye başlamıştı. Oysa 1946 kararlarıyla fiyatlar tekrar yükselme eğilimine girmiştir. Nitekim, bu dönemin fiyat endekslerinde 1946-1949 yılları arasında fiyatlar belli bir artış göstermişlerdir. Bu haliyle, devalüasyon muhalefet çevrelerinin sert saldırılarına hedef olmuş ve bu saldırılar DP'nin bütün muhalefet yıllarında devam etmiştir. Ancak Bretton-Woods anlaşmasının gerekleri dışında, savaş öncesi dönemde tamamen *kliring* sistemine kayan Türk dış ticaretinin yeniden liberal bir düzene uyumunun sağlanması da zorunlu olmuştu. DP'liler bu zorunluluğu kabul etmemişlerdir.

DP sözcüleri 7 Eylül devalüasyonunu çeşitli yönlerden eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerin temelini, 7 Eylül kararlarının "pahalılık ve sıkıntı" getirdiği düşüncesi oluşturmuştur. Bunun dışında, devalüasyon oranının yüksek tutulduğu[62] ve çeşitli spekülasyonlara yol açılarak haksız kazançlar sağlandığı gibi iddialar da ileri sürülmüştür.[63] Gerçekten DP muhalefeti, CHP devletçiliğini hedef alırken devalüasyona atfettiği hayat pahalılığı en somut silahını oluşturmuştur. Özellikle, seçimlerden bir yıl önce fiyatlar iktisadi bunalımın da etkisiyle[64] hızla yükselince, iktidar değişiminin konjoktürel ortamı da kendiliğinden hazırlanmış-

62 Celal Bayar bu görüşü ileri sürmüş, özellikle sterline karşı saptanan oranı eleştirmiştir. Bayar'a göre sterline göre yapılan ayarlama % 25-30 yüksek belirlenmiştir. Bkz. *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, 1946-1950, Ankara, 1956, s. 185.

63 Bazı CHP'li bakanların da adlarının karıştığı bu ithamlarla ilgili bir Meclis görüşmesi için bkz. *TBMMZC*, Dönem: 8, c. 7-8, s. 109-141.

64 Bu bunalım, esas itibariyle 1949 yılında istisnai ölçüde şiddetli bir kuraklıkla karşılaşılmış olmasından doğmuştur. Örneğin, buğday üretimi 1948'de 4.867 bir tondan, 1949'da 2.517 bin tona düşmüştür (Bkz. *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin Elli Yılı*, DİE, Ankara, 1973, s. 11). Şunu da ekleyelim ki 1950 seçim kampanyasında Bayar hayat pahalılığını eleştirirken hâlâ 7 Eylül kararları üzerinde durmaktadır. *Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri*, 1946, 1950, 1954.

tır. Buna karşılık CHP nasıl bir yol izlemiştir?

CHP savaş sonunda, geleneksel istikrar politikasına dönüş yollarını (boşuna) aramıştır. Bu politikanın temel unsurları fiyat istikrarı ve kamu olanaklarıyla yürütülen bir devlet kapitalizmidir. Gerçekten, savaş sonunda bir yandan fiyat artışlarını durdurucu önlemler alınırken, öte yandan da ağır sanayi temeline dayanan yeni bir plan üzerinde çalışmalara başlanmıştır. Ancak gerek Türkiye içindeki sosyoekonomik değişim, gerekse uluslararası plandaki gelişmeler bu çabaların ürün vermesini önlemiştir. Çok partili hayatla birlikte bu değişimi hisseden CHP yönetiminin, 1947 yılında önemli bir evrim geçirdiğini ve her konuda DP ile yarışmaya çalıştığını daha önce belirtmiştim. Oysa CHP, örgütü, kadroları ve geçmişi bakımından hiç de hazır olmadığı bu yarışı yürütememiştir. Bu bakımdan, CHP'nin 1947 ile 1950 arasında uyguladığı politika bu yetersizliğin derin izlerini taşımaktadır ve çelişkilerle doludur.

DP muhalefetinin boy hedefinin "devletçilik" olduğunu ve DP sözcülerinin bu kavramı sadece bir iktisat politikasını belirtmek için değil, çok daha geniş bir anlamda kullandıklarını biliyoruz. Hatta DP'liler, CHP devletçiliğini çoğu kez adeta faşizmi tanımlar gibi açıklamışlar ve eleştirmişlerdir. Şu farkla ki, bu devletçiliğin temel öğesi olarak "burjuva" diktasını değil de "kapıkulu" diktasını öne sürmüşlerdir. Buna karşılık, CHP de 1947'den sonra giderek artan bir biçimde liberalizme yönelmiştir. Ancak bu yöneliş pratikte, teoride (yani parti programında) olduğu kadar başarılı olamamıştır. Bunun çeşitli kanıtlarını görüyoruz.

CHP 1947 Kurultayı'nda yapılan bir program değişikliğiyle iktisat politikasında özel girişime öncelik vermiş ve yine aynı yıl içinde Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nu değiştirerek yabancı sermayeyle ilgili kısıtlamaları geniş ölçüde kaldırmıştı. Oysa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ufukta beliren Amerikan kredisine, iktidar partisi

önce devlet kapitalizmini finanse etmek amacıyla başvurdu. Gerçekten 1944 yılından itibaren bakanlıklar arası bir komisyonun yürüttüğü çalışmalar, 1946 yılında bir "ivedili sanayi planı" haline gelmişti. Ağır sanayi temeline dayanan bu plan, "... bir taraftan demokrasi âleminin bir zaafı olan müstemleke ve yarı müstemleke şartları içine düşmemek, diğer taraftan da milli tekâmülümüzün seyrini arızaya uğratacak her türlü tazyik ve tesirlerden korunmak ve bunun için istihsalde hem sanayii, hem ziraati geliştireceği ve ulaştırma işlemini genişleterek memleketi süratle bir kül haline koyacak çareler bulmak..." amacına yönelikti.[65] Ne var ki, Amerikan görüşlerine hiç de uygun olmayan bu planla kredi alınamayacağı anlaşılınca, önce planın ağır endüstri kesimleriyle ilgili bölümlerinden vazgeçilmiş, 1947 yılında da tarıma ve özel sektöre öncelik veren yeni bir plan hazırlanmıştır.[66] Ancak Temmuz 1947'de, Paris'te, Marshall Planı'nı uygulamaya koymak üzere Avrupa İktisadi İşbirliği Konferansı toplandığı zaman, ikinci plan henüz tamamlanmamıştı. Bununla beraber, bu çalışmalara dayanarak Türkiye Amerika'nın karşısına altı yüz on beş milyon dolarlık bir kredi talebiyle çıkmıştır. Oysa Amerikalı uzmanların bu arada Türkiye'yle ilgili olarak hazırladıkları rapor hiç de umut verici değildi. Bu raporda, "Türkiye harbin tahribatından masun kalmıştır ve bu sebeple Türkiye'nin karşılaştığı meseleler, Avrupa memleketlerinin ekseriyetinin karşılaştığı meseleleriyle kabili kıyas değil-

65 Bu konuda ayrıntılı inceleme İlhan Tekeli ve Selim İlkin tarafından yapılmıştır. *1947 Yılı Türkiye Kalkınma Planı*, s. 4. Aktardığım cümleler planı özetleyen "ön rapor"dan alınmıştır. İlkin ve Tekeli'nin belirttikleri gibi, hazırlanmasında *Kadro*'cu iki uzmanın (Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tökin) büyük rol oynadıkları bu Plan, *Kadro* tezlerine uygun bir felsefeye dayanmaktadır.

66 1946 planının yapıcılarından Şevket Süreyya Aydemir bu dönüşü, "iktidarın yorgunluğu"yla açıklıyor. Herhalde bu, "yorgunluğu" da yaratan egemen sınıflar-emperyalizm işbirliğinin ortak saldırısıydı. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, Ankara, 1967, s. 395-418.

dir" deniliyordu. Sonuç olarak da Türkiye, on altı Avrupa ülkesi içinde, kredi talebinde bulunduğu halde elde edemeyen tek ülke oldu.[67] Bu durum ise CHP'yi umutsuzluk içinde özel girişime daha çok iterken, DP muhalefetini ve temsil ettiği sınıfları kamçılayan bir unsur olmuştur. 1948 yılında toplanan Türkiye İktisat Kongresi, CHP'nin bu çelişkilerini sergileyen ve iktisadi hayatımızda olduğu kadar siyasi hayatımızda da önemli bir yer tutan bir olaydır. Türkiye İktisat Kongresi nedir ve hangi amaçla toplanmıştır?

Türkiye İktisat Kongresi, binden fazla delegenin katılımıyla İstanbul'da Kasım 1948'de toplanmıştır. Bununla beraber, bu Kongre'yi haber veren gelişmeler daha önce kendilerini hissettirmişti: Gerçekten, henüz Ocak 1947'de büyük iş çevreleri, *İstanbul Tüccar Derneği* adı altında örgütleniyorlar ve Ocak 1948'de de görüşlerini yaymak üzere *Türkiye İktisat Mecmuası*'nı çıkarmaya başlıyorlardı.[68]

1948 Türkiye İktisat Kongresi birçok bakımdan 1923 İktisat Kongresi'ni hatırlatmaktadır. Nasıl Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan sonra burjuvazi örgütlenmiş, görüşlerini açık-

67 Bütün bu iddialı taleplerden sonra Türkiye, 4 Temmuz 1948'de Ankara'da ABD ile imzalanan "Ekonomik İşbirliği Anlaşması" ile ancak on milyon dolarlık bir krediyle Marshall Planı'na dahil olmuştur. Bu mütevazı kredi *Ulus* gazetesinde şöyle savunulmuştur: "On milyon dolarlık ufak bir kredi için ABD ile bir anlaşma imza etmek, az çok kayıtlayıcı hükümleri kabul etmek Türkiye için bir külfet bile teşkil ettiği düşünülebilir. Fakat ABD'nin dünya için asil ve insani jestini takdir eden hükümet bu on milyonluk yardımın bir başlangıç sayılabileceğini düşünerek anlaşmaya katılmakta tereddüt göstermemiştir." Esat Tekeli, *Ulus*, 8 Temmuz 1948.

68 İstanbul Ticaret Odası'nın mevcudiyetine rağmen bu örgütün kurulması ilginçtir ve herhalde savaş içinde palazlanan ticaret burjuvazisinin siyasi emelleriyle ilgilidir. Zira meslek odaları üzerindeki hükümet denetimi, aslında bir sınıf mücadelesini önlüyordu. *Türkiye İktisat Mecmuası*, "Memleketimizin dünya görüşü ve zihniyeti en ileri sınıfı olan tüccar ve işadamının" bu yeni örgütünü şöyle savunmuştur: "İstanbul Tüccar Derneği, tüccarın hür ve serbest bir teşekkülüdür. İstanbul Ticaret Odası en ideal şekliyle çalışsa dahi bu teşekküle ihtiyaç vardır." Bkz. *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 1, Ocak 1948 (başyazı) ve Sayı 2, Şubat 1948 (başyazı).

layan bir dergi çıkarmış ve iktidar mücadelesine girmişse,[69] İkinci Dünya Savaşı'nda sonra palazlanan iş çevreleri de aynı yolu seçmişlerdir. Böylece, düzenleme komitesi başkanının açış konuşmasında belirttiği gibi, birincisinden "... 25 sene sonra İstanbul'da ikinci bir Türkiye İktisat Kongresi toplanabilmiştir." Ne var ki, 1923'teki mücadelelerinde asker-sivil aydınlara karşı Terakkiperver Fırka'yı örgütleyen ve başarısızlığa uğrayan çevreler, 1948'de DP'yi desteklemekte ve iktidara gelmesine yardımcı olmaktadırlar. Zira onlara göre, "1948 Türkiye İktisat Kongresi iktisadi hayatımızda olduğu kadar, demokratik gelişmemizde de mühim bir hadise olarak yer alacaktır."

Türkiye İktisat Kongresi kendi bünyesinde kurulan komisyonlara "devletçilik", "gelir vergisi" ve "dış ticaret" konularını inceletmiş ve liberal bir iktisat politikası önermiştir.[70] Bu haliyle CHP'den çok DP'ye yakınlık duyan bir hareket olması doğaldır. Nitekim DP başkanı Celal Bayar da bu yakınlığı "Devletin iktisadi rolünü tahdit bakımından Kongre'de kabul edilen tezlerle Demokrat Parti'nin görüşleri arasında büyük bir yakınlık mevcuttur" diyerek ifade etmiştir. Buna paralel olarak Kongre'nin düzenleyicisi

69 Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul (Türk-Müslüman) iş çevreleri, önce *Türkiye İktisat Mecmuası*'nı çıkarmaya başlamışlar (Haziran 1921), daha sonra da Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurmuşlardı (Aralık 1922). Şubat 1923'te Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanmasında bu derneğin büyük rolü olmuştur.

70 Kongre'de devletçilik ve dış ticaretle ilgili raporlar oybirliğine yakın bir çoğunlukla kabul edilmiş, buna karşılık vergi konusundaki rapor büyük tartışmalara yol açmış ve oylanmamıştır. Bazı delegeler Komisyon raporunun gelir vergisine karşı olumsuz tutumunu "... zengin tüccarın bugünkü iptidai kazanç vergisi sistemi altında ödemeleri lazım gelen vergiden kaçmaları" şeklinde yorumlamışlardır. Aynı görüşü ileri sürenler, Kongreyi aslında gelir vergisini önlemeye yönelik bir hareket olarak görmüşler ve diğer raporları "maske" olarak nitelemişlerdir. Bkz. *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 12, Ocak 1949. Şurasını anımsatalım ki, Kongre'ye Ticaret ve Sanayi Odaları temsilcileri dışında, Meslek Teşekküllerinden, Basından ve Üniversitelerden de temsilciler katılmışlardır.

durumunda bulunan örgütün yayın organı, Amerikan iş çevrelerinin görüşlerini yansıtan iktisadi raporlara da büyük bir önem vermiş ve Mr. Thornburg'un fikirlerini kendi kaleminden özetlemiştir.

Aslında Türkiye İktisat Kongresi'nin önemi, kabul ettiği ve yaymaya çalıştığı görüşlerden çok, savaş sonrası Türkiyesindeki sınıfsal gelişmelerle siyasal gelişmeler arasındaki ilişkileri oldukça somut bir şekilde gözler önüne sermesindedir. Bunu şöyle açıklayabiliriz: İstanbul Tüccar Derneği kurulduğu sırada ticaret ve sanayi mensupları, 1943 yılında kabul edilmiş olan Ticaret ve Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu'na göre örgütleniyorlardı. Oysa tek parti yönetiminin korporatist bir zihniyetle kabul ettiği bu kanun meslek örgütlerini sıkı bir denetim altına alıyordu. Kanun, gerekçesinde açıkça belirtildiği gibi, "... muayyen bir kadro ve teşkilat içinde birleşmiş meslek mensupları(nı), devletin karşısında bir fert gibi yer alarak, en sıkı ve tesirli bir kontrole" tabi tutmayı hedef almıştı. Bu yüzdendir ki, sert eleştirilere uğramış, hatta henüz ortada bir muhalefet olmadığı bir sırada Menderes, "Nasyonal Sosyalist Almanya ile Faşist İtalya'nın iktisadi teşekküllerini bize getirmek istiyorlar" diyerek Kanuna karşı çıkmıştı. Bu haliyle Kanun, daha çok iktidar partisine yakın işadamlarından oluşan meslek örgütlerinin kurulmasına yol açmıştır. Oysa 1947 başında örgütlenen İstanbul Tüccar Derneği, kendini "tüccarın hür ve serbest bir teşekkülü" olarak nitelemiş ve "hükümetin emrinde ve murakabesinde (ki)" odaların da "meslekdaşların serbest ve hür iradesiyle kurulan ve yaşayan bir teşekkül olmasını istediklerini" ileri sürmüştür. Bununla beraber bu yeni örgütlenme, başından itibaren politik bir anlam kazanmış ve iktisaden güçlü sınıfların CHP'ye yakın kesimiyle DP'ye sempati duyan kesimi birbirine düşmüştür. Gerçekten Tüccar Derneği'nin sık sık ileri sürdüğü "siyaset dışı kalma" kaygısına rağmen,

çatışmanın siyasi niteliği açıktır.[71] İstanbul Ticaret Odası başlangıçta bu yeni örgütlenmeyi önlemeye çalışmış, bunu başaramayınca da derneğin her konuda kendisine danışmasını ve tamamen kendisine bağlı kalmasını istemiştir. Fakat bu isteğinde de başarıya ulaşamamıştır. Dernek ise, "devletçilik" adı altında tüm tek parti uygulamasına karşı sert bir mücadeleye girişmiş ve Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanmasını bu açıdan büyük bir başarı olarak ilan etmiştir. Çünkü "bu suretle, büyük (memleket) davaları üzerinde fikir beyan etmek ve karar vermek vazife ve mesuliyetinin artık yalnız devlete ve onun memurlarına ait olmadığı kabul ve ilan edilmiştir." Kongre'nin açılışı vesilesiyle İstanbul Tüccar Derneği adına yapılan konuşma bu görüşü çok daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır: "Türk milleti, tepeden idare edilen ve kendisini tanzim eden bir topluluk halinde yaşayamaz. Bugüne kadar tarihi zaruretlerle ve bir olgunluk devresini vesayet altında yaşamak ihtiyacıyla milleti idare mesuliyetini üzerine alanların iktisadi hayata müdahaleleri belki lazım gelmiştir. Fakat artık bu zaruret geniş ölçüde ortadan kalkmıştır. Onun için, biz şimdi iktisadi hayatın memurlar vasıtasıyla ve tepeden inme idaresi manasına gelen bugünkü devletçiliğin geniş ölçüde bir tasfiyeye tabi tutulmasını ve yeni bir zihniyetin cemiyetimize hâkim olmasını istiyoruz."

Öyle sanıyorum ki, yukarıdaki bilgiler İstanbul Tüccarlar Derneği'nin başlattığı hareketin politik niteliğini ve DP ile paralelliğini ortaya koymaktadır. Ekleyelim ki Dernek, CHP'ye yakın iş çevreleri tarafından aynen DP'ye yöneltilen suçlamalarla suçlanmış ve "az çok ihtilalci (bir)

71 Örneğin, Derneğin "siyasetle uğraşmama" iddiasına rağmen bu sıralarda gazetelerde şöyle haberler çıkarmaktadır: "İzmit ve Adapazarı'nda yapılan Ticaret Odası seçimini Halk Partisi adayları kazanmıştır. DP seçime girmemiştir." *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1948. Dernek organında bu tutum eleştirilmektedir. BK. "Eyvah, Yine Başladı", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 3, Mayıs 1948.

ruh" taşıdığı ileri sürülmüştür. Oysa CHP, bu tarihte önemli bir evrim geçirmiş ve programını tamamen özel girişime dayalı bir temele oturtmuştur. Buna rağmen yeni programına uygun bir tutumu benimseyememekte ve çelişkiler içinde bocalamaktadır. Temel çelişki somut olarak şu şekilde ortaya çıkmaktadır: CHP bir yandan özel girişimci bir iktisat politikasını esas alarak iktisaden güçlü sınıflara yaklaşmaya çalışmakta, fakat öte yandan devlete sınıflar üstü bir görev atfeden ve "halkçılık" ilkesiyle sınıfları kaynaştırmaya çalışan geleneksel tutumundan vazgeçememektedir. Örneğin 1943'te kabul edilen Odalar Kanunu'ndan sonra, 1947'de kabul edilen Sendikalar Kanunu ve 1949'da kabul edilen Esnaf Dernekleri Kanunu gibi yasalar CHP'nin eski korporatist zihniyetinin izlerini taşımaktadır.[72] Kısaca CHP,

72 Aslında 5373 sayılı Esnaf Dernekleri Kanunu Çalışma Komisyonu'nun raporuna göre, "Tam demokratik bir zihniyetle aynı mesleğe mensup olan esnafın kendi aralarında veya muhtelif meslek mensuplarının bir arada toplanmaları ile birlikte veya ayrı ayrı gruplar halinde dernekler kurmaları esasını kabul etmiştir." Gerçekten bu haliyle Kanun, demokratik gelişimde bir aşama teşkil etmektedir. Ne var ki Kanun, bir milletvekilinin ifade ettiği gibi ikili (*hybride*) bir nitelik taşımakta ve kamu kontrolünü devam ettirmektedir. Ayrıca, Kanun, Sendikalar Kanunu'nda olduğu gibi, esnafın da örgütlenerek siyasi iktidarın kontrolü altına alınması amacına yöneliktir. Kanun görüşülürken, Dr. Sadi Irmak'ın konuşması bu konuda aydınlatıcıdır. Dr. Irmak şunları söylemiştir: "Sadece mensuplarının sayısı birkaç milyonu geçen bir sosyal tabakanın kanunu ile karşı karşıyayız... Bir yeni cemiyet tipi meydana getiriyoruz. Bundan evvel çıkarmış olduğumuz Sendikalar Kanununa göre, nasıl o Kanun büyük bir sosyal sınıfın hususiyetlerine uygun bir cemiyet tipi meydana getirmiş ise, bununla da, sayısı çok kalabalık olan bir sosyal sınıf için bünyesine uygun bir yeni cemiyet tipi meydana gelecektir." Daha sonra Dr. Irmak, Kanunun "korporatist" değil, hürriyetçi olduğunu ileri sürmüş; fakat yine de şunları eklemiştir: "Cemiyetler hürdür, cemiyet içinde insan hürdür, güzel şeyler bunlar. Fakat bir cemiyete intisab eden vatandaş, sadece o cemiyetin nizamnamesine veya sadece o cemiyeti kuranların hüsnü niyetine istinat etmez. Aynı zamanda o cemiyetin üzerinde velayeti ammenin umumi kontrolü, yani Devlet babanın şahsiyetine, güvenine girer. Devlet onun şahsiyetini ve şerefini beraber korur. Bu devletin müdahalesi değil kontrolü ile olur. Devletin bu kontrolü gereği gibi yapması lazımdır." Bkz. *TBMMZC*; Devre: 8, T. 3, c. 17, s. 38-52. Kanun bu kontro-

liberal siyaset ve demokrasi şampiyonluğunu DP'nin elinden almak istemekte, fakat yapısı ve gelenekleri bakımından bunda başarıya ulaşamamaktadır. Öyle sanıyorum ki CHP'nin, DP ve egemen sınıfların saldırılarına temel oluşturan "devletçilik" politikasının dayanağı olan "bürokrasi"ye karşı tutumu, bu konuda daha da aydınlatıcı olacaktır.

DP açısından bürokrasi iki planda eleştiri konusu olmaktadır. Bunlardan birincisi, bürokrasinin Türk siyasal hayatında "yönetici zümre" olarak oynadığı roldür. İkincisi ise, iktisadi hayatı düzenlemede yüklendiği görev, başka bir deyişle, izlenen iktisadi siyasetteki ağırlığıdır. Aslında DP yöneticileri çoğu kez bu iki eleştiriyi bir arada yapmışlar ve "iktidarın etrafında koskoca bir zümrenin adeta devletleşmesi"yle beraber, "iktisadi hayatın (da) memurlaştırıldığını" ileri sürmüşlerdir. Bu dönemde, Türkiye'de "bürokrasi" somut olarak ne durumdadır?

1946 yılında yayımlanan bir istatistik, bu tarihte Türkiye'de genel ve katma bütçelerle belediyeler bütçelerinden, iktisadi devlet kuruluşlarından ve genel muhasebeden maaş ve ücret alan memur sayısının iki yüz yirmi iki bin yüz altmış altı olarak saptamaktadır.[73] Ülke ihtiyaçlarının çok üstünde olduğu ileri sürülen bu zümre, doğal olarak devlet gelirlerinin büyük bir kısmını da yutmaktadır. Ancak şurasını da eklemek gerekir ki, savaş enflasyonu ve Türk parasının değer kaybetmesi, bu tarihlerde memur zümresinin göreli refahını ciddi bir şekilde sarsmış ve sa-

lü 29. maddesiyle getirmektedir: "Esnaf dernekleri ile birlikleri Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın teftiş ve murakabesine tabidir." *Düstur*, 3. tertip, c. 30, s. 932-940.

73 Ragıp Nanyol, *Türkiye'de ve Yabancı Memleketlerde Barem Rejimi*, Maliye Bakanlığı Maliye Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1951. Belirtelim ki, bugün bu konuda ileri sürülen rakam sekiz yüz bindir. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu'nun bir incelemesine göre, 1971 yılında sadece genel bütçeden maaş alan memur sayısı beş yüz on dokuz bin beş yüz altmış beştir. Bkz. *Kamu Personeli Gelirleri*, 1957-1971, s. 3.

tın alma gücünde gerçek bir azalmaya neden olmuştur. Maliye Bakanlığı'nın bir araştırmasına göre, memurların "satın alma gücündeki bu azalma 1951 yılının ilk üç aylık vasatisine göre, 1938 yılına nazaran 15 lira asli maaşta yüzde 33.2'yi, elli liralık asli maaşta yüzde 48.9'u, 90 liralık asli maaşta yüzde 55.5'i ve nihayet baremin en yüksek derecesi olan 150 liralık asli maaşda da yüzde 66.2'yi bulmaktadır." Bu suretle, bir yandan memurlar maddi bir sıkıntı içine düşerken, öte yandan da memuriyet kademeleri arasındaki fark çok azalmış ve on üç mislinden altı misline düşürmüştür. Bunun sonucu olarak, "yüksek kademeler üstün kaliteli memurlar için cazip olmaktan çıkmış, memuriyet dereceleri arasındaki hiyerarşi kaybolmuş, teşkilat kademeleri arasındaki muvazene bozulmuştur." Bu sorunun DP sözcüleri tarafından yerinde bir biçimde saptandığını ve dile getirildiğini daha önce belirtmiştim. Oysa 1947 Kurultayı'ndan sonra, özellikle ABD ile kurulan yeni ilişkiler çerçevesinde,[74] CHP'nin de bu görüşlere katıldığını ve bu yönde önlemler vaat ettiğini görüyoruz. Bu konuda en somut belgeler, son CHP hükümetlerinin programlarıdır. Gerçekten 18 Haziran 1948'de Meclis'te okunan ikinci Hasan Saka kabinesi programında şu satırlar yer almaktadır: "Büyük Meclis önünde açıklamak isteriz ki, yalnız genel bütçeye dahil teşkilat kadroları her yıl artışlar kaydetmek suretiyle çeşitli özlük hakları ile birlikte karşılıkları içinde bulunduğumuz yıl bütçesi gelirinin yüzde 46'sına kadar yükselmiştir. Hükümetiniz bu derece yükselmiş olan kadro masraflarının daha fazla artmasını önlemek kararında-

74 Bu konuda Thornburg ve Barker raporları ısrarla durmakta ve öneriler ileri sürmektedir. Thornburg raporu, "bürokratik devlet kolektivizmi"nden söz etmekte, Barker raporu ise personel rejimimizi çeşitli yönleriyle (memur fazlalığı, görevlerin açık olarak saptanmamış olması, koordinasyon eksikliği vb.) eleştirmekte ve şunları önermektedir: "Memleketin personel idaresi sisteminin baştan başa yeniden gözden geçirilmesi icabeder gözükmektedir" (*age*, s. 64). Rapor, bu amaçla bir de Personel Dairesi önermektedir.

dır. Bu kadroyu hizmet ihtiyaçları ile mütenasip bir hale getirmek için alınmış olan kararın tedrici surette tatbikine geçilerek bütün kadroları yeni baştan düzenlemek, sayısı on yıl içinde bir misline çıkmış olan memurlarımızı, kitle halinde açıkta bırakmayacak şekilde ve mağduriyete sebep olmayacak tedbirlerle, bugün için mümkün olan asgari kadrolara varmak istiyoruz."

Hasan Saka'nın istifasından sonra kurulan ve son CHP hükümeti olan Şemsettin Günaltay Hükümeti ise, 24 Ocak 1949'da Meclis'e sunduğu programında aynı konuda şunları söylemektedir: "Devlet daireleri kadrolarının hizmet ihtiyaçlarına göre ayarlanması ve buna muvazi olarak istihkakları düzenleyen teadül kanunlarının ıslahı için girişilen çalışmaya devam olunacaktır." Oysa, bilindiği gibi, bu vaatlerin gerçekleşmesi bir yana, tersine bir gelişim (hatta DP iktidarı boyunca da) sürüp gitmiştir.

DP muhalefetinin "bürokrasi"ye yönelik eleştirileri, belki yukarıdakilerden de daha şiddetli bir biçimde, bu sosyal kategorinin "yönetici zümre" özellikleri taşımasıyla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Daha çok yöneticileri ve yüksek bürokratları hedef alan bu eleştiri, DP muhalefetinin rejime karşı en büyük itirazlarından birini oluşturmuş ve geçirdiği evrime paralel olarak iktidar partisini de etkilemiştir. Gerçekten bu konu 12 Temmuz Beyannamesi'nin özünü oluşturduğu gibi, CHP tarafından bazı faşizan kanunların ilga edilmesinde de büyük bir rol oynamıştır. Ne var ki, iktidar partisinin evrimi bu konuda da çelişkiler içinde oluşmuş ve CHP uygulamaya çalıştığı liberal politikada bir türlü başarılı olamamıştır. 1948 başlarında Celal Bayar, idare amirlerinin baskılarının "derece derece hafiflemekte olduğunu itiraf etmek gerekmektedir" diyordu. Bir yıl sonra ise Meclis'e gelen bir kanun tasarısı, muhalefet partisini aynı konuda büyük bir umutsuzluğa ve kaygıya sevk etmiştir. Bu tasarı İller İdaresi Kanunu tasarısıdır.

Haziran 1949'da Meclis tarafından kabul edilen İller İdaresi Kanunu, Recep Paker Hükümeti zamanında hazırlamış bir tasarıydı. Muhalefetin şimşeklerini çeken tasarının özelliği şu noktada toplanmaktadır: Tasarı valilerin yetkilerini aşağı kademedeki memurlara karşı artırmakta, İçişleri Bakanı'na karşı azaltmaktadır. Bir muhalefet sözcüsünün deyimiyle, "Bu tasarı ile Türkiye'deki büyük küçük bütün memurlardan 64 tümen teşkil edilmekte ve İçişleri Bakanı da başkomutanlık mevkiini almaktadır." İçişleri Bakanı ise Kanun'un amacını şöyle açıklamıştır: "Bizim bu kanunla ve Özel İdareler Kanunu ile yaptığımız şey şudur: İller Kanunu ile, bakanlara (içişleri, tarım, ekonomi) ait olan selahiyeti bir kısmını valiye veriyoruz; fakat bir taraftan da özel idarelerle valinin selahiyetini eskisine nazaran kısıyoruz." Bu açıklama DP'yi tatmin etmemiş ve DP adına tasarı şu şekilde eleştirilmiştir: "Vilayet İdaresi Kanunu'nun valilere verdiği yetkiyi matlup ve kifayetli derecede görmeyerek yetki genişliği esasına dayanan bir kanun tedvirinin derhal ele alınması lüzum ve zaruretini duyan Hükümet, Recep Peker Hükümeti'dir... (Tasarı) Recep Peker Hükümetiyle birlikte tarihe intikal etmeli idi. Fakat maalesef tasarı Recep Peker Hükümeti'ni istihlaf eden Hasan Saka Hükümeti'nce de benimsenerek Yüksek Meclis'e arzedildi." Daha sonra sözcü, tasarısının valileri "yarınlarından emin, mevkilerine sahip" olmaktan çıkardığını, onları tamamen hükümetin emir kulu haline getirdiğini; buna karşılık küçük memurları da her hususta (tayin, terfi, nakil vb.) valinin boyunduruğu altına soktuğunu ileri sürmüştür. Bütün bunlar gösteriyor ki, İller İdaresi Kanunu tamamen politik bir anlam kazanmış ve çok partili hayat kurallarının artık iyice benimsendiğinin sanıldığı bir sırada muhalefetin eski kaygılarının hortlamasına yol açmıştır. Celal Bayar, Kanunla ilgili kuşkularını şöyle ifade etmiştir: "İller Kanunu ile valilere verilen yeni selahiyetlerin manası ne-

dir? O İller Kanunu ki, bizzat kendilerinin cebir ve tazyik politikası takip etmekle itham ettikleri Peker zamanında hazırlanmıştı. İşte bu kanunla güdülen maksadın vilayetteki bütün memurları, kanundan ziyade harfi harfine valinin emrine bağlamak olduğundan şüphe yoktur. Valinin azli ve nasbi, ikbal ve kaderi de kayıtsız şartsız vekillerin emir ve arzusuna bağlıdır." Ayrıca ekleyelim ki yeni Kanun, politik tehlikesinin dışında, DP'nin ve uluslararası kapitalizmin sözcülerinin önerdiği toplumsal kalkınma modelinin bir unsuru olan idare sistemine de hiç uymamaktadır. Çünkü bu modelde daha çok halkın iradeye katılımını sağlayan idari kuruluşlara sempatiyle bakılmakta ve bunların yetkilerinin artırılması önerilmektedir.[75]

Bütün bu söylediklerimi şu şekilde özetleyebiliriz: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt ve dünya koşullarındaki değişim CHP'yi de değiştirmiş, ancak CHP, o güne kadar en güçlü sosyal dayanağını oluşturan bürokratik zümreleri arka plana atan bir politikayı tutarlı bir biçimde uygulayamamıştır. Bunun çeşitli örneklerini daha önce vermiş bulunuyorum. Bununla beraber ekleyeyim ki CHP, her şeye rağmen 1948'den itibaren eskisinden çok farklı bir iktisadi ve sosyal politika izlemeye başlamıştır. Dönüşüm yılı 1947 (Truman Doktrini, 12 Temmuz Beyannamesi, Kurultay) olmakla beraber, somut olarak iktisadi politikadaki değişikliğin belirtileri 1948'den itibaren hissedilmeye başlanmıştır. Bu değişiklik nedir? Bu değişiklik tıpkı ya-

75 DP programının 19. ve 20. maddeleri "ilerde idare amirlerine ve memurlarına verilen yetkilerin de genişletilmesini" önermekle beraber daha çok kontrol ve halka hizmet hususlarında durmaktadır. "Memurlara verilen kanuni selahiyetlerin, idari otorite temini bahanesiyle, keyfi olarak kullanılması temayüllerini önlemeyi vazife edineceğiz... Bütün selahiyetlerin mahdut ellerde toplanması ve mesuliyetin zaafa uğraması neticelerini doğuran bürokratik zihniyet ve usullerin terki lüzumuna kaniiz." Barker Raporu'nda da aşırı merkeziyetçilik eleştirilmekte ve mahalli idarelere daha çok yetki verilmesi önerilmektedir (s. 63).

bancı uzmanların önerdiği ve DP'nin de benimsediği gibi, iktisadi kalkınmada tarıma öncelik veren, sanayileşmeyi de tarımda kapitalizmin gelişmesine bağımlı kılan bir politikanın uygulanmaya başlamasıdır. Başka bir deyişle, DP'nin kalkınma "model"inin daha DP iktidara gelmeden yürürlüğe konmasıdır. Gerçekten, yakın tarihimizde savaş sonu dönemine bir bütün olarak bakarsak bir nokta dikkatimizden kaçmayacaktır: Türk tarımında makineleşmenin ve kredi olanaklarının hızla arttığı, tarıma yeni yeni toprakların açıldığı ve bunlara uygun bir ulaştırma politikasının uygulandığı dönemin başlangıcı 1948-1949 yıllarıdır.

Tek parti yıllarında izlenen politikanın önemli bir unsuru demiryolu siyasetiydi ve savaş sonunda hazırlanan ilk planda bu konuya önemli bir yer verilmişti. Oysa bu yıllarda Türkiye'ye gelen bir Amerikalı heyet, Türkiye'nin o ana kadar izlediği ulaştırma siyasetini de şiddetle eleştirerek karayolları politikasının başlatılmasında büyük bir rol oynamışlardır. Heyetin Hükümete sunduğu raporda ülkenin karayollarının ilkel durumu belirtildikten sonra, bunların demiryollarına oranla daha ucuz ve elverişli olduğu ileri sürülmekte ve "Türkiye'de buğday istihsalinin hiç olmazsa yüzde 10'unun nakil kolaylıklarının olmaması yüzünden çürüdüğü" iddia edilmektedir.[76] Heyetin önerisine uygun olarak 1948'de Karayolları Genel Müdürlüğü kurulmuş ve sosyoekonomik gelişmemizin adeta niteliğini belirleyici önemde bir unsur böylece örgütüne kavuşmuştur.

Başlangıcını 1948 olarak saptadığımız bu iktisadi politika değişikliği, DP iktidara geldikten sonra kaleme alınan bir yabancı uzmanlar grubu raporunda şu şekilde an-

76 ABD Devlet Yolları Dairesi Heyeti tarafından hazırlanan bu rapora (*Hilt* raporu) göre, 1949'da Türkiye'de karayolları 21.638 km.'dir. Bunun sadece 530 km.'si asfalt olup, büyük bir kısmı da kullanılamayacak kadar bozuk ve ilkel bulunmuştur. Bkz. Robert W. Karwin, "Türkiye'de Karayollarının İnkişafı", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, No: 1-4, 1948-1949.

latılmıştır: "Türkiye'nin savaş sonrası iktisadi kalkınması, 1930'larda uygulanan iktisadi büyüme modeliyle tam bir tezat halindedir. Bu dönemde memleketi bir sürü yeni endüstri dalı kurarak kalkındırmak teşebbüsü yapılmıştır. Bunda bir dereceye kadar başarı kazanılmakla beraber, üretilen malların talebine veya kısıtlı sermaye arzının yerinde kullanılışına yeteri derecede dikkat edilmemiştir. 1948'den itibaren sanayideki kalkınma, otomatik olarak tarımdaki gelişmenin yol açtığı gelir artışından doğmuştur." CHP bu politikayı sınıfsal açıdan da büyük toprak sahiplerine verilen ödünlerle yürütmeye çalışmıştır.

CHP, Yedinci Kurultayındaki vaadine uygun olarak Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndaki radikal 17. maddeyi kaldırmış[77] ve toprak düzenine yeni bir anlayışla eğilmiştir. Bu yeni yaklaşım, iktisadi politikanın dışında, toprak rejiminin hukuki temellerini sağlamlaştırıcı yönde bazı girişimlerle de somutlaşmaktadır. Tapu Kanunu'nda bu yıllarda yapılan değişikliklerle, yeni çıkarılan Tapulama Kanunu bu girişimlerin en önemlileri arasındadır. Gerçekten Tapu Kanunu'ndaki değişikliklerle, tapu siciline kayıtta mahkeme kararı esas kabul edilirken, Tapulama Kanunu da kırsal alandaki tüm tapusuz gayrimenkul malların tapu ve kadastro işlemleriyle ilgili ayrıntılı bir mekanizma getirmektedir. Aslında, dönemin yeni iktisadi anlayışını yansıtan ve destekleyen bu hukuki düzenlemeler üzerinde biraz durmak öğretici olacaktır.

Türkiye'de 1950 yılına kadar gayrimenkul mülkiyetinde tapu işlemlerinde yetkili merci idare (Tapu Dairesi) olmuştur. Arazi anlaşmazlıklarında yargı yolu açık olmakla beraber ilk karar idarecilerce verilmiştir. Oysa 1948'den sonra Türk tarımının kapitalizme açılma sürecinin hızlan-

77 Kanun Meclis'e Haziran 1948'de sunulmuş; fakat ancak Mart 1950'de Meclis'te görüşülerek kabul edilmiştir. Bkz. 5618 sayılı kanun, *Düstur*, 3. tertip, c. 31, s. 1889.

ması, esasen hukuki temelleri çok belirsiz olan arazi rejimini sarsmış ve toprak ihtilaflarını artırmıştır. Başka bir deyişle, giderek "mal" haline gelen bir üretim unsuru olan toprağın mülkiyet statüsü de sosyal bir mücadelenin konusu olmuştur. İç ve dış etkenlerle politikasında tarımda kapitalist gelişmeye öncelik veren CHP iktidarı bu konuya da eğilmek zorunluluğunu hissetmiştir. İşte Tapu Kanunu'nda değişiklikler yapan 5519 ve 5520 sayılı kanunlar bu amaçla çıkarılmıştır.

5519 sayılı kanun tapu tescillerinde yargıç kararını gerekli kılmakta, 5520 sayılı kanun ise arazi büyüklükleriyle tapu sicilleri arasındaki uyumsuzlukları yine yargıç kararıyla giderme yollarını açmaktadır. 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun (1934) 31. maddesini tadil eden 5520 sayılı kanun şu hükmü getirmektedir: "Gayrimenkul malların yüzölçüsü tapu sicilinde yazılı miktardan fazla çıkıp da bu fazlalığın bitişik araziye el uzatmaktan ileri gelmediğine ve sınırca da bir değişiklik olmadığına mahkemece karar verilirse sicile karar vechile kaydolunur..."

Kanunun dikkati çeken diğer bir özelliği de, getirdiği değişikliğin yeni iktisadi politikayı destekleyici nitelikte oluşudur. Nitekim, kanunun gerekçesinde belirtildiği gibi, "Vatandaşların gayrimenkul mallarını hakiki miktarı ile tasarruf etmelerini temin etmek ve bilhassa çiftçilerimizin Ziraat Bankası'ndan alacakları paranın miktarında tapu kaydında yazılı mesaha miktarının mikyas tutulması hesabiyle elde bulunan arazinin hakiki miktarından çok eksik olan miktar üzerinden para istikraz etmek zorunda kalmaları yüzünden ziraat işlerine de ehemmiyetli bir surette tesir yapmaktadır..."

Görüldüğü gibi CHP bu kanunda, tarımda mülkiyet ve kredi sorununu bir arada düşünmekte ve uygulamada daha çok büyük çiftçiler lehine işleyecek bir düzen getirmektedir. İktidarının son aylarında Meclis'ten geçirdiği Ta-

pulama Kanunu da bu düzenin bir parçasıdır.

Tapulama Kanunu, amacını birinci maddesinde şöyle açıklamaktadır: "İl ve ilçelerin dışında kalan bütün tapusuz gayrimenkul mallar bu kanun hükümlerine göre tapulanarak ve tapulu olanların kaydı da yine bu kanun hükümlerine göre yinelenerek kadastro planları vücuda getirilir." Kanun bu amacına ulaşmak için "gezici arazi kadastrosu mahkemeleri" kurmaktadır. Bu suretle tapu ve kadastro işlemleri hızlanacak ve Meclis'te bir milletvekilinin söylediği gibi, "Köylülerimiz ve arazi sahiplerimiz hakiki olarak mallarına sahip olacaklardır. (Böylece) Mülkiyet savaşları tarihe karışacaktır." Bunun dışında "arazi, hakiki miktar ve değerleriyle Ziraat Bankası'na ve Tarım Kredi Kooperatiflerine rehin edilerek" kredi olanakları genişletilecektir.

Görüldüğü gibi Tapulama Kanunu da, tarımda kapitalizme açılmanın neden olduğu sorunlara yanıt vermeye çalışmaktadır. Bu sorunların başında toprak anlaşmazlıkları gelmektedir.

Bu kanunlarla toprak anlaşmazlıkları önlenmiş midir?

Önlenememiştir; çünkü bir kez arazinin o tarihte % 60'ından fazlası tapusuzdur ve tapu sicillerinin çoğu da sicile kayıt edilmeden yapılan alım satımlarla hukuki değerini kaybetmiş durumdadır. Bunlarla ilgili işlemler kolaylıkla tamamlanacak cinsten değildir. Ayrıca, mülkiyet durumu belirli olsa dahi toprak mücadelesi sosyal bir mücadeledir ve yarı feodal ilişkilerden kapitalist ilişkilere geçiş sürecinde her zaman kendini gösterir. Nitekim, DP iktidara geldikten sonra toprak kavgalarını önlemek için yeni kanunlar çıkaracaktır.[78]

78 CHP toprak anlaşmazlıkları çerçevesinde yer alabilecek başka bir soruna da aynı tarihte eğilmiş ve "Büyükbaş Hayvan Hırsızlığının Önlenmesi İçin Kanun" başlıklı bir kanun çıkartmıştır. Bu kanunla bu alandaki hırsızlıkların cezası iki katına çıkarılmaktadır. Kanun gerekçesinde, en çok hırsızlık va-

Bütün bunlar gösteriyor ki, tarımda kapitalizmi teşvik politikası CHP henüz iktidardayken başlamıştır. Bununla beraber CHP'nin bu yeni tutumu, hem yakın geçmişi nedeniyle yeteri derecede güven verici olmamış hem de beklenen ve istenen yoğunlukta uygulanmamıştır. Örneğin, tarım ürünleriyle ilgili fiyat politikası çiftçiyi tatmin etmediği gibi, Gelir Kanunu çalışmaları da özellikle büyük tarım üreticilerini kuşku ve kaygı içinde bırakmıştır.

Savaş yıllarında Milli Korunma Kanunu çerçevesinde izlenen fiyat politikası çiftçileri tatmin etmekten uzaktı. Çiftçiler, bununla önce karaborsacılığa başvurarak, fiyatlar göreli olarak serbest bırakıldıktan sonra da fiyatları yükselterek mücadele etmişlerdir. Savaş sonu döneminde hükümet buğday fiyatlarını kısmen yüksek olarak saptamıştı. 1944-1945 yıllarında Toprak Mahsulleri Ofisi buğdayı yirmi beş ile yirmi yedi kuruş üzerinden satın almıştır. Oysa 1946-1947 yıllarında satın alma fiyatları yirmi ile yirmi iki kuruşa indirilmiştir. Tahıl üreticilerini tatmin etmekten uzak olan bu fiyatlar, DP iktidarının ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Öte yandan, Gelir Vergisi Kanunu'yla ilgili hazırlıklar ve tasarının ilk metni de çiftçileri tedirgin etmiştir. Aslında, toplumun bütün kesimlerini ilgilendiren bu kanun birçok bakımdan aydınlatıcıdır.

Tek parti döneminde çıkarılan çeşitli kanunlarla ve Kazanç Vergisinde yapılan çeşitli değişikliklerle dolaysız vergiler içinden çıkılmaz bir hal almıştı. CHP iktidarı bu hale son vermek ve rasyonel bir vergi düzeni getirmek için 1944'ten itibaren çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların sonucu olarak 1949 yılında Kazanç Vergisi kaldırılmış ve bunun yerine Gelir Vergisi ile Kurumlar Vergisi ve Esnaf Vergisini kapsayan yeni bir sistem getirilmiştir.

kalarının "köylünün ziraat ve istihsal vasıtalarını teşkil eden" büyükbaş hayvanlarla ilgili olduğunu belirtmektedir. Teklifi getiren milletvekili on yıllık bir ceza öngörmüştü. Bkz. *TBMMZC*, D.VIII, T.IV, c. 25, 1950.

Yeni vergi sistemi, hükümet tarafından bir yandan mali nedenlere, özellikle eğitim ve sosyal yatırımlar konularında artan devlet ihtiyaçlarına, öte yandan da sosyal adalet kaygılarına dayandırılmıştır.[79] Geniş ölçüde karine esasına dayandığı için sosyal adalete ters düşen, ayrıca kaçakçılığı önleyemeyen Kazanç Vergisi ömrünü tamamlamıştı. Bununla beraber, iş çevreleri yeni vergi tasarılarına (Özellikle Gelir Vergisine) karşı çıkmışlar ve bunları önlemek istemişlerdir.

İktisat Kongresinde, İstanbul Tüccarlar Derneği'nin bu konudaki tutumuna daha önce işaret etmiştim.[80] Bu tutum olumsuz olmuştu. Buna paralel olarak DP de kanuna karşı çıkmış ve oy vermemiştir.[81] DP temsilcisinin Meclis'te belirttiği gibi, muhalefet partisinin vergi tasarılarına başlıca itirazı, bunu bir vergi reformu olarak değil, vergileri artırma yolu olarak kabul etmeleridir. Bu yolla mevcut durumdan memnun olan iş çevrelerinin ve büyük çiftçilerin görüşleri de temsil edilmektedir.

Gelir Vergisi Kanunu tasarısında belli bir miktarın üzerindeki tarım kazançları da vergilendiriliyordu. Buna rağmen konuyla ilgili madde Meclis'te tasarıdan çıkarılmış ve tarım kazançları mutlak olarak vergiden muaf tutulmuştur. Aslında hükümetin ilk görüşü bu değildir ve bizzat Maliye Bakanı bu gelişimi eleştirmiştir. Tasarı Mecliste görüşülürken, "Son zirai istatistiklerimizde bu kazancın

79 Bkz. Gelir Vergisi Kanunu gerekçesi, *TBMMZC*, D.VIII, T.III, c. 18, 1949. Maliye Bakanı İsmail Rüştü Aksal, Kanun Meclis'te görüşülürken şu bilgileri vermiştir: "1947 senesinde Kazanç Vergisi ve onunla birlikte mütalaa edilmesi lazım gelen Muvazene, Buhran, Hava Kuvvetlerine Yardım vergilerinin bütçeye sağladığı yekun 368 milyon liradır. Bu 368 milyondan 261 milyon lirası tamamen hizmet erbabı üzerine çekmektedir."

80 Derneğin yayın organı olan *Türkiye İktisat Mecmuası*'nda da sık sık yeni tasarıları şiddetle eleştiren yazılar çıkmıştır (örneğin, Sayı 1 ve 2).

81 DP milletvekillerinin çok büyük kısmı oylamaya katılmamışlar; katılanlar da karşı oy vermişlerdir. Bkz. *TBMMZC*, D.VIII, T.III, c. 20, s. 256. *TBMMZC*, D.VIII, T.III, c. 18, s. 33.

üç, üç buçuk milyon civarında olduğu görülmektedir" diyen Maliye Bakanı şunları eklemiştir: "Bu kadar geniş bir geliri hariç bırakan bir vergiye gelir vergisi denilebilir mi?" Oysa sorun artık yaklaşan seçimlerle de ilgilidir ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu bir türlü unutmamış olan toprak ağalarını daha fazla kızdırmamak gerekmektedir. Kaldı ki, aşar vergisi kaldırıldıktan sonra, savaş yıllarında iki yıl uygulanan bir vergi dışında, CHP daima çiftçileri vergi dışı tutmuştur.[82] Seçimler yaklaşırken, DP'nin demagojik tutumuyla yarış halinde bulunan CHP'nin yeni vergilerden de kaçınması gerekmektedir.

Şimdi bu vergiler ışığında başlangıç noktamıza dönerek 14 Mayıs seçimlerini yorumlamaya çalışalım. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP, seçim sisteminin de yardımıyla ezici bir zafer sağlamış ve oyların % 53.5 ile sandalyelerin % 83'ünü kazanmıştır. CHP'nin iktidarının son yıllarında DP programını benimsediği ve uygulamaya koyduğu düşünülürse bu sonuç şaşırtıcı görülebilir. Bununla beraber iki düzeyde ele alınabilecek unsurlar yardımıyla seçim sonuçları daha iyi anlaşılabilir. Bunlardan birincisi, CHP'nin sınıfsal kökeni ne olursa olsun geniş bir seçmen kitlesi nezdindeki imajıdır. Bu imajı, CHP iktidarının son yıllarında uyguladığı politika değil, tüm geçmişi yaratmıştır. İkincisi ise, CHP'nin son yıllarında uyguladığı politikanın dahi hem egemen sınıflarca hem de yoksul sınıflarca yetersiz ve tutarsız bulunması ve politikanın gerçek sahibi olan DP tarafından çok daha başarılı bir şekilde uygulanacağı konusunda yaygın bir inançtır.

82 Nitekim, CHP'de uzun yıllar bakanlık yapmış bir milletvekili bu konuda şunları söylemiştir: "Çiftçiler memleketin yalnız istihsal bakımından en büyük sektörün mensupları değildir. Aynı zamanda memleketin belkemiğini teşkil eden sınıfın kaderiyle ilgilidir. Bu mevzuuda istisna kabul etmekle Hükümet ve onu teyit eden komisyon 25 yıldan beri tatbikine ehemmiyet verdiğimiz özlediğimiz bir ziraat, daha doğrusu bir sosyal politikanın gereğini ifa etmiş oldular." *TBMMZC*, D.VIII, T.III, c. 18, 1949.

14 Mayıs seçimleriyle ilgili ayrıntılı veriler yayımlanmamıştır. Bu yüzden bu konuda, Türkiye'nin mahalli özelliklerine ve sosyoekonomik farklılıklarına göre değişebilecek yorumlara temel oluşturacak ampirik seçim sosyolojisi çalışmaları da yapılmamıştır.* Bununla beraber Türkiye'de "iktidar değişmesi"ne yol açan bu olayı, toplumun çeşitli kesimlerinde iktidar yapısını oluşturan sınıf ve zümreleri ana hatlarıyla inceleyerek ortaya çıkarabiliriz.

Aşağıdaki satırlarda 14 Mayıs'taki "iktidar değişikliği" olgusunun bir yandan büyük şehirlerde iktisaden güçlü sınıflar açısından, öte yandan da kırsal alanlarda, köylülüğün çeşitli kesimleri açısından ne anlam taşıdığını açıklamağa çalışacağım.

14 Mayıs 1950 seçimlerinin sonuçlarıyla ilgili genel bir gözlem önce şu olguyu gözler önüne sermektedir: 14 Mayıs'ta DP, Türkiye'nin kapitalizme en çok açılmış, hızlı bir sosyal değişme süreci içinde bulunan bölgelerinde Türkiye'deki genel ortalamasının üstünde oy kazanmıştır.[83] Buna karşılık CHP'de en büyük oy oranlarına Türkiye'nin en geri kalmış, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin en yoğun olduğu bölgelerde ulaşmıştır.[84] Bu sonuçlara bakılarak, Türkiye'de DP'nin kapitalistleşme (modernleşme) sürecini hızlandırıcı bir akım temsil ettiği ve bu yüzden de bitmemiş bir burjuva devrimini tamamlayıcı nitelikte "ilerici" bir hareket olduğu ileri sürülebilir mi?[85] Bu soruya

* *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1989, Sayı 65.

83 DP, en büyük oy yüzdelerini Ege ve Marmara bölgelerinde elde etmiştir. DP oy oranlarıyla ilgili bazı örnekler: Bursa % 58.5; Balıkesir % 57.9; Çanakkale % 61.8; Denizli % 57.4; Zonguldak % 63; Muğla % 55; İstanbul % 53; Eskişehir % 61.2.

84 CHP 1950 seçimlerinde en çok oyu yarıfeodal üretim ilişkilerinin en yaygın olduğu Doğu Anadolu illeriyle, küçük mülkiyet örgüsünün çok yoğun olduğu Karadeniz illerinde almıştır. CHP altmış dokuz milletvekillerini şu illerden çıkarmıştır: Bingöl, Bitlis, Erzincan, Hakkâri, Hatay, Kars, Kastamonu, Kırşehir, Malatya, Mardin, Ordu, Sinop, Tokat, Trabzon, Van, Yozgat.

85 Amerikalı bir araştırmacının Harvard Üniversitesi'ne verdiği bir tezde böyle bir görüş savunulmaktadır. CHP ile ilgili tezinde M. P. Hyland, CHP'nin

günümüzde, Türk Demokrasisi'nin kırk yıllık işleyiş deneyimini göz önünde bulundurarak, çok daha mesafeli ve çok daha nesnel bir yanıt arayabiliriz. Bu tartışmayı genel bir değerlendirme şeklinde yapmaya çalışacağız.

"seçkin" imajına rağmen, göreli olarak daha az modernleşmiş seçmen kesimlerinden daha fazla oy aldığına dikkati çekiyor. Bkz. Micheal Pearson Hyland, *The Party of Atatürk: Tradition and Change in Turkey*, Harvard, 1969, s. 444.

Sonuç: Bir Değerlendirme

Türkiye'de 1946'da çok partili hayata geçilmesi, yakın tarihimizde bir "demokratik devrim" olarak nitelenebilir mi? Aradan geçen yarım yüzyıl ve bu dönemde Türk demokrasisinin işleyiş biçimiyle ilgili gözlemlerimiz, bu soruya nesnel bir yanıt vermemizi bir ölçüde kolaylaştırıyor.

Siyasal rejimler tarihinde rastladığımız çeşitli örnekler, çok partili hayatla demokrasinin her zaman aynı şeyler olmadığını göstermiştir. Türk deneyi de bu örnekler arasında sayılabilir mi? Soruna iki planda yanıt aramamız gerekiyor.

1- Türk deneyinde, hukuki-siyasal düzeyde bir demokrasinin "asgari müşterekleri" sayabileceğimiz ilkeler gerçekleşmiş midir? Bu bağlamda demokrasinin biçimsel koşulları söz konusudur ve bunları, demokratik (özgürlükleri bütün boyutlarıyla içeren) bir Anayasa ve seçim kanunu ile bağımsız bir yargı mekanizması oluşturur. Bu açıdan "Türk Demokrasisi"ni değerlendirirsek, onun, 1960'larda küçültücü bir sıfat olarak kullanılan "biçimsel demokrasi"

koşullarına dahi ulaşmadığını teslim etmemiz gerekiyor. Bunun nedeni açıktır. "Türk Demokrasisi", soğuk savaş yıllarında bir "muvazaa" (danışıklı dövüş) olarak doğmuş ve İsmet İnönü'nün girişiminde Tek Parti döneminin "Serbest Fırka"sı model alınmıştır. Serbest Fırka deneyinin aksine, Demokrat Parti iktidara geldiyse, bunun nedeni hem uluslararası konjonktürün farklı oluşu hem de İnönü'ye devlet başkanlığı vaat ederek onu iki yıl "oyalamayı mükemmel başaran" Demokrat Parti yöneticilerinin becerisidir.

"Türk Demokrasisi" soğuk savaş damgası taşıyan bir uygulama içinde, uzun süre sosyal demokrat fikirlere bile ifade olanağı vermemiştir. Demokrat Parti, programına tamamen ihanet etmiş ve 1950-1960 arasında basın özgürlüğü, bağımsız adalet, özerk üniversite ve sendikal haklar gibi ilkeleri, kendi iktidar yıllarında bunları gerçekleştirmeyen CHP savunmuştur. 1960'larda elde edilen *fiili özgürlükler* ise, hep hukuki dayanaktan yoksun kalmış ve 12 Mart 1971 darbesinden sonra sıkıyönetim mahkemelerinde acımasızca yok edilmiştir. 1977-1980 destabilizasyonu ve 12 Eylül 1980 darbesi, "Türk Demokrasisi"nin evrimini tamamlamış ve "askeri demokrasi"ye son şeklini vermiştir.

"Askeri Demokrasi" deyimi, 1960'ta askeri darbeler çığırını açan 27 Mayısçılardan biri tarafından önerilmiştir. Bu ihtilalciye göre, "Türkiye, siyasi dengeler ve bilhassa ordu-iktidar dengesi bozulduğu zamanlar bunalıma girmiş, askeri müdahalelere maruz kalmıştır." Montesquieu'nun "kuvvetler ayrımı" ilkesine Türkiye'ye özgü bir almaşık (!) getiren bu yaklaşım, 1961 Anayasası'na konulan Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla gerçekleştirilmek istenmişti. 1981 Anayasası'nın bu "denge"yi daha da pekiştirmeyi amaçladığını söyleyebiliriz.

"Türk Demokrasisi"nin hukuki-siyasi plandaki bu evrimi, Anglosakson toplumbilimcilerle Türkologların ve ay-

nı paralelde düşünen Türk akademisyenlerinin (daha ince bir biçimde sergiledikleri) görüşlerine uygundur. 1960'ların başında Amerikalı sosyolog E. Shils, gelişmekte olan ülkeler için "vesayetçi demokrasi-(*tutelary democracy*)"yi öneriyordu. Bugün de Atlantik ötesinden gelen benzer telkinler, 12 Eylül rejimini "Türk Demokrasisi"nin tarihi geleneklerimizle uzlaşma halindeki bir aşaması olarak değerlendiriyorlar.[86] Bize göre ise aynı sürecin kavranmasında, örneğin bir *Aydınlar Dilekçesi*'nin (1984) ya da *Amnesty International*'ın raporlarının okunması çok daha öğretici olacaktır.

2- Türkiye'de çok partili hayata geçiş, toplumsal güçlerin gelişimi (üretim biçiminin evrimi) açısından bir "demokratik devrim" sayılabilir mi? Bu bağlamda ölçütümüz, kapitalizme geçememiş ve bünyesindeki yarıfeodal ilişkileri temizleyememiş bir ülkede köylünün özgürlüğünü sağlayacak bir Toprak Reformu olacaktır. Ne var ki, soruna bu açıdan bakılınca, İkinci Dünya Savaşı ertesinde demokratik potansiyeli temsil eden siyasal gücün, 1945 *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'na muhalefetten doğan Demokrat Parti değil, bizzat bu kanunun ünlü 17. maddesiyle yarı feodal ağaların gücünü kırmaya çalışan CHP olduğu ortaya çıkar. CHP'nin bu tutumu çok çelişik gelişmelerden sonra benimsemesi, reformu tarımsal üretimi artırmak amacıyla ya da politik mücadele aracı olarak kullanması gibi nedenler iktidar ekibinin sübjektif hedeflerini göstermek bakımından açıklayıcı olabilir. Fakat önemli olan nokta bu Ka-

86 Örnek olarak bkz. *State, Democracy and the Military Turkey in the 1980's*, Der. M. Heper, O. Evin, New York, 1988. Kemal Karpat'ın incelemesinde, 1981 Anayasası ve seçim sistemi "Tarihte ilk kez olarak, Türkiye demokrasisinin özünü yakalamak üzere bulunuyor. Devlet (başkanı) ile Hükümet (başkanı) arasındaki güç dağılımı, gelenekçilikle modernizm arasındaki birlikteliği sağlıyor ve düzenle güvenliğin devamını garanti ediyor" diye savunuluyor (s. 158). Karpat, bu satırları yazarken Devlet (başkanı), general Kenan Evren'in şahsında orduyu simgeliyordu.

nun'un uygulanamaması, radikal maddelerinin budanması ve giderek tamamen rafa kaldırılmasıdır. Bunun hem iktisadi hem de siyasi nedenleri vardır. Siyasal nedeni, DP hareketinin seçim kampanyalarında "27 yıllık istibdat" diye dillerinden düşürmedikleri CHP'nin bürokratik ve katı yönetimidir. DP akımı, 1908'de "Hürriyetin ilanı"nda olduğu gibi, çıkarları çelişen toplumsal sınıf ve kategorileri iktidara karşı birleştirmiş ve "46 ruhu" denilen özgürlükçü hareketi bir bayram havasına dönüştürmüştür. Fakat yine İkinci Meşrutiyet'te olduğu gibi, DP'nin başını çeken ağatüccar koalisyonunun gerçek çehresi ortaya çıkmakta gecikmemiştir. DP kadrolarında, henüz iktidara gelinmeden, daha sonraları partiyi bölecek bir polarizasyonun oluştuğuna dair belirtiler vardır. 1949'da, parti müfettişi olarak bazı Karadeniz illerini teftiş eden Samet Ağaoğlu'nun bir raporu bu bakımdan çok açıklayıcı görünüyor. Ağaoğlu'na göre Trabzon havalisinde, "öteden beri servet ve arazi mahdut ailelerin elinde toplanmış ve halkın çoğunluğu bu ailelerin iktisadi ve siyasi nüfuz ve kudret sahaları arasında bölünmüştür." Oysa başlangıçta DP saflarında, "hemen hemen yalnız esnaf, işçi, küçük tacir ve topraksız köylü ve çiftçi toplandı. Fakat DP kuvvetlenerek iktidara yürümeye başlayınca, bu sefer bu zengin ve toprak sahibi aileler ve insanlar çok kuvvetli bir sevki tabii ile bu yeni kuvveti de ellerine almak yolunu aradılar ve her iki partinin köşe başlarını tutmak için çalışmaya koyuldular." Böylece, "karanlık günleri cesaretle geçirmiş olan unsurlarla bu yeni unsurlar arasında sert bir mücadele kendini gösterdi." Samet Ağaoğlu'nun bu gözlemleri açıkça gösteriyor ki, çok partili hayata geçiş yıllarında nasıl CHP hızla DP'lileşmişse, DP'de hızla CHP'lileşme sürecine girmiştir. Sonunda benzerlikleri Adnan Menderes'i bile şaşırtan bu iki parti, Türk siyasal hayatına düşünsel içerikten yoksun bir çekişmeyi egemen kılmıştır. Bu kavgada avantaj, tarihi imaj ve ulus-

lararası kapitalizmin desteği açısından DP tarafında olmuştur. Bununla beraber, bir zamanların "Milli Şef"i, çok partiye geçme kararını partiler üstü bir işlevi koruyacağını düşünerek almış olsa bile, muhalefet görevini örnek bir cesaret ve feragatla üstlenmiş, ulusa bir demokrasi dersi vermiş ve 27 Mayıs hareketinden sonra da politik kavganın içeriğini zenginleştirmeye katkıda bulunmuştur.

Her şeye rağmen, "Türk Demokrasisi" bugün özlenen bir düzeye ulaşamamışsa, bunun kişisel faktörlerle açıklanamayacak birçok nedeni vardır. Türk toplumsal gelişme düzeyi, "Moskof düşmanlığı"na dayanan bir tarihi miras bağlamında, "soğuk savaş" koşullarıyla bütünleşince ortaya "Türk Demokrasisi" çıkmıştır. Fakat tüm dünya düzeninin altüst olduğu, sistemlerin çöktüğü, yeni dengelerin arandığı bir kriz döneminde, siyasal gelişmenin de yeni atılımlara gebe olduğunu gözden uzak bulundurmamalıyız. Bu konuda bir tahminde bulunmak güçtür ve söz konusu evrim gerçek demokrasi yönünde olabileceği gibi, "askeri demokrasi"nin pekişmesi yönünde de olabilir. Türkiye'de demokrasi bir tarih sorunu değil, bir gelecek sorunudur.

Kaynakça

Ağaoğlu, Samet, *Arkadaşım Menderes,* Ağaoğlu Külliyatı, İstanbul, 1967.

Ağaoğlu, Samet, *DP'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru,* İstanbul, 1972.

Aksoy, Suat, *Türkiye'de Toprak Meselesi,* Gerçek Yayınevi, Ocak, 1969.

Alvarez, David, *Bureaucracy and Cold War Diplomacy: The United States and Turkey (1943-1946),* Selanik, 1980.

Arar, İsmail, *Hükümet Programları, 1920-1965,* s. 198.

Atay, Falih Rıfkı, "Yeni Bir Muhalefet Partisi", *Ulus,* 3 Aralık 1945.

Baran, A. Paul, *Economie Politique de la Croissance,* Paris, 1967.

Barker Heyeti Raporu, *Türkiye Ekonomisi: Kalkınma Programı İçin Tahlil ve Tavsiyeler,* Ankara, 1951.

Başar, Ahmet Hamdi, "Tüccarın Memleket İdaresindeki Vazife ve Mesuliyetleri", *Türkiye İktisat Mecmuası,* Sayı 1, Ocak 1948.

Bayar, Celal, "Başvekilim Adnan Menderes", *Hürriyet,* 5 Temmuz 1969.

Brandow, H. B., Chenery, G. E., Chon, Edwin J., *Turkish Investment and Economic Development,* Ankara, 1953.

Bulutoğlu, Kenan, *Türk Vergi Sistemi,* İstanbul, 1967.

CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

Churchill, W. S., *The Hing of Fate,* c. IV.

Churchill, W. S., *The Second Word War,* c. II, Their Finest Hour, Cassel and Co. Ltd., Londra, 1951.

Colliard, Claude-Albert, *Droit International et Histoire Diplomatique,* der. Mont Chretien, Paris, 1955.

Deringil, Selim, *Turkish Foreign Policy During The Second World War,* Cambridge, 1989.

DP Tüzük ve Programı, Ankara, 1953.

Dulles, J. F., *War or Peace,* New York, 1957.

Dündar, A., "Türkiye İktisat Kongresi", *Türkiye İktisat Mecmuası,* Sayı 8, Eylül 1948.

Egesoy, Muzaffer, *Cumhuriyet Devrinde Vasıtasız Vergiler,* Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Ankara, 1962.

Eralp, Ziya, *Devlet Maliyesi,* Ankara, 1954.

Erişçi, Lütfü, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi,* İstanbul, 1951.

Erkanlı, Orhan, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular...,* İstanbul, 1972.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990.

Esirci, Ş., (Haz.), *Menderes Diyor ki,* Demokrasi Yayınları, İstanbul, 1967.

Esmer, Ahmet Şükrü, Sander, Oral, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası.*

Fontaine, André, *Histoire de la Guerre Froide,* c. I, Fayard, Paris, 1965.

Glosneck, Johannes ve Kircheisen, İnge, *Türkei Und Afghanistan,* Berlin, 1958.

Gönlübol, Mehmet, Ülman, Haluk, *II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası,* (Olaylarla Türk Dış Politikası).

Işıklı, Alpaslan, *Sendikacılık ve Siyaset,* SBF Y., Ankara, 1972.

Kanbolat, Yahya, *Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği,* Ankara, 1963.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi,* İstanbul, 1967.

Koç, Vehbi, *Hayat Hikâyem,* İstanbul, 1973.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945).*

Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978).*

Lafeber, Walter, *The Origins of the Cold War, 1941-1947,* John Wiley and Sons, Inc., New York, 1971.

M. B. Maliye Tetkik Kurulu Neşriyatı, No: 12, *Devlet Memurlarının Islahı Hakkında Rapor,* Ankara, 1952.

Memoirs By Harry S. Truman, c. I, Year Of Decicion, Doubleday and Company Inc., N.Y. 1955.

Önder, Zehra, *Die Turkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg,* Münih, 1977.

Özek, Çetin, *141-142,* Ararat Yayınevi, İstanbul, 1968.

Sertel, Sabiha, *Roman Gibi,* Ant Yayınları, İstanbul, 1969.

Sertel, Yıldız, *Türkiye'de İlerici Akımlar,* İstanbul, 1969.

Sherwood, R. E., *Le Memorial de Roosewelt, d'après les Papiers de Harry Hopkins,* Librairie Plon, Paris, 1950.

Şahingiray, Özel, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1946-1950),* Ankara, 1956.

Talas, Cahit, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politika Meseleleri,* Teksir edilmiş araştırma, Ankara, 1960.

Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler,* Ankara, 1967.

The Political Economy of American Foreign Policy; Harward ve Columbia Üniversitelerinden iktisatçılarla yüksek

bürokratlar tarafından müştereken kaleme alınmıştır, New York, 1955.

Thornburg, M. W., *Turkey: An Economic Appraisal,* New York, 1949.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946),* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.

Toker, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1940.

Toker, Metin, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu,* Akis Yayınları, Ankara, 1971.

Tunaya, Tarık *Zafer, Türkiye'de Siyasî Partiler.*

Tuncer, Baran, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu,* SBF Y., Ankara, 1968.

Türkiye Ekonomisi Kalkınma Programı için Tahlil ve Tavsiyeler, J. M. Barker Başkanlığı'ndaki heyetin raporu, Ankara, 1951.

Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi; Ana Nizamname, Faaliyet Programı ve Parti Ana Nizamnamesinin İzahı, İstanbul, 1946.

Üskül, Zafer, *Siyaset ve Asker,* İmge Kitabevi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1997.

Weber, Frank G., *The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War,* Columbia, 1979.

Yalman, Ahmet Emin, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1945-1970),* c. IV, Rey Yayınları, İstanbul.

Cumhuriyet Gazeteleri.

Tutanak Dergileri.

Tarih ve Toplum Dergileri.

Türkiye İktisat Mecmuaları.

Vatan Gazeteleri.

Ulus Gazeteleri.

Çok partili hayata 1945'te geçtik.

Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara geldi.

Böylece "demokrasi"ye geçmiş mi olduk?

1960'larda siyasal rejimimizi "biçimsel demokrasi", "Filipin demokrasisi", "cici demokrasi" gibi sıfatlarla niteleyen eleştirilere bugün yenileri de katılmış bulunuyor. "46 Hareketi" bir " karşı-devrim"miydi?

Rejimimizi neden "ara rejim"siz işletemiyoruz? Yoksa Türk Demokrasisi'nin bir "ilkel günahı"mı vardı? "1946 Ruhu" bir efsane miydi?

DP'nin kuruluşundaki "muvazaa" tartışmalarının, "müfritlılımlı" ayrımlarının bugünkü "takiyye" tartışmalarının andıran bir yönü var mıydı?

Ülkeyi İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutan İnönü, ilk özgür seçimlerde iktidardan neden kovuldu?

İşte yanıtlarını ancak 1946-1950 dönemini bütün boyutlarıyla inceleyerek verebileceğimiz temel bazı sorular...

Bu yapıtı, yukarıda dile getirilen sorular etrafındaki kuşkularınızı giderinceye kadar elinizden bırakamayacaksınız.

ISBN 975-533-369-X
9 789755 333694